Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

JENS HENRIK JØNSSON

STEN & LANDSKAB

Sten og monumenter fortæller historie

Danmarkshistorien i Vestskoven og Københavns Amtsmuseumsråd

Denne bog handler om emnet sten og stenmonumenter i bred betydning. Nemlig sten og stenmonumenter, som de findes i det åbne land og i vore gamle landsbyer, og den historie stenene har at berette. Temaet spænder vidt: Fra stenalderens flinthuggerværksted og monumentale storstensgrave til en senere tids kirker og kirkegårdens mangfoldighed af gravminder. Også sporene efter stenhuggerens mere ydmyge arbejder drages frem. Det kan være agerlandets stengærder, en stensat mødding eller vejmandens amboltsten i vejkanten. Stenhuggeren er oftest anonym, men har gennem sit arbejde trukket et spor som forbinder fortiden med nutiden. Et spor som er spændende at følge, når landskabets udvikling og tidsdybde skal fornemmes.

Bogen tager afsæt i et område af Københavns Vestegn i og omkring landsbyerne Herstedvester, Risby, Ledøje og Vridsløsemagle. Et område der på mange måder er forblevet uberørt af den voldsomme bymæssige udvikling af Vestegnskommunerne gennem de sidste 30-40 år. Og et godt eksempel på egnens gamle kulturland, før storbyen fik vokseværk.

Forfatter:
Jens Henrik Jønsson
Født 1952
Mag.art. i forhistorisk arkæologi
Amtsarkæolog,
Københavns Amtsmuseumsråd

Jens Henrik Jønsson

Sten & Landskab

Sten og monumenter fortæller historie

Danmarkshistorien i Vestskoven og Københavns Amtsmuseumsråd

STEN OG LANDSKAB
Sten og monumenter fortæller historie

Forfatter: Jens Henrik Jønsson
Udgiver: Danmarkshistorien i Vestskoven
og Københavns Amtsmuseumsråd
Udgivelsesår: 2000

Foto: Forsiden øverst, s. 7 og s. 29 - Erling Pultera.
Titelblad, s. 26 og s. 44 - Malene Fischer,
Københavns Amt. S. 25 - Niels Elswing.
Hvor intet andet er anført - Jens Henrik Jønsson.
Omslag & grafisk tilrettelæggelse: Grazyna Schindler,
Grafisk Design & Kommunikation
Tryk: ProGrafica as
Oplag: 2000

Vignet på omslagets flap: Rømer-milesten, trekvart mil
- tegnet af Esben Hessner (1943-2000)

Kortudsnit s. 34-35 gengivet med tilladelse af
Kort- og Matrikelstyrelsen G11-97
Oversigtskort bagerst i bogen gengivet med tilladelse
af Kraks Forlag AS (R/000309/5) ©
Drikkebrønd s. 61: © Gunnar Westman/Copy-Dan,
billedkunst 20000186

Bogen købes hos:
Pædagogisk Center, Liljens Kvarter 2,
2620 Albertslund
Tlf. 43 66 01 40, fax 43 66 01 50

Udgivet med støtte af Tips- og Lottomidlerne

© Jens Henrik Jønsson samt
Danmarkshistorien i Vestskoven
*Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse af denne bog
eller dele af den er ikke tilladt ifølge dansk lov om ophavsret*

ISBN 87-90245-28-8

Indhold

Forord 5
Introduktion 6

Sten og monumenter fortæller historie
Stenland 8
Flinten 10
Det ældste stenbyggeri 12
Skåltegn 14
Hammer og håndelag 16
Kiler og kløvespor 18
Kan man skyde en sten 20
Stenhuggerens redskaber 22
Stormandsbyggeri i kalksten 24
Herskabskapel på søjler 26
Hellige kar i granit 28
Herredsfogeder under liggesten 30
Brydegårdsstenen 32
Sten på kort 34
Snubbekors 36
Rømer-milesten 38
Vildtbanepæle 40
Rømer til minde 42
Vejstenkister og broer 44
Stendiger 46
Ledstolper af sten 48
Rytterskoletavler 50
Skitse til en gravsten 52
Gravminder 54
Landsbyernes mange sten I 56
Landsbyernes mange sten II 60

"Slutsten"
Færdsels- og fredningsregler 64

Litteraturfortegnelse 67
Indeks og oversigtskort 72

Forord

Mennesket så for årtusinder siden stenens mange muligheder, til våben, til kunstværker, som monumenter, til husbyggeri, til vejbelægning, til milepæle, som diger - ja overalt i vores dagligdag møder vi stenen udnyttet, som den er blevet det i årtusinder. Dens holdbarhed er en af årsagerne til, at vi i dag kan danne os et billede af menneskenes levevis gennem tiden.

Vi genbruger generationers anvendelse af sten, og når vi i korte perioder forfalder til at anvende andre materialer til byggeri og lignende, så lærer vi igen, at andre materialer har kort levetid, og vi vender tilbage til sten.

Stenhuggerens liv i gamle dage var hårdt. En af de allerførste viser udsprunget af social indignation handler om stenhuggerens barske liv - om Jens Vejmand der med hammeren måtte forvandle de hårde sten til brod.

De fleste har som barn samlet på sten, gået langs en strandkant og fundet de smukke sten vasket af havet og poleret af sandet. En sådan sten føles godt at have i hånden.

Livet igennem anvender vi stenen, og når vi til sidst tager afsked med livet, så mindes vi af vores nærmeste med gravstenen.

Det kulturhistoriske projekt *Danmarkshistorien i Vestskoven* har peget på temaet sten og landskab som emne for nærmere behandling og udgivelse i bogform. Set i et historisk perspektiv så vi kan opleve, at vi bygger videre på erfaringer afprøvet i generation efter generation.

Jette Kammer Jensen
Formand, Danmarkshistorien i Vestskoven

Introduktion

Den frugtbare jord i egnen vest og syd for København blev tidligt taget under plov. Sten blev ryddet af markerne, og sten, ler, kalk og grus udnyttet. Menneskets virke har gennem årtusinder forvandlet landskabet til et kulturland med gårde og landsbyer, gravhøje og kirker, hegnede marker og enge, gamle vejforløb og nu også Vestskoven, en ny skov anlagt på gamle landbrugsarealer. Alt dette er vigtige dele af kulturlandskabet og forbinder nutiden med dens historiske rødder.

Hvor de tre kommuner Albertslund, Høje-Taastrup og Ledøje-Smørum støder op til hinanden, findes et enestående kulturlandskab med intakte landsbyer og store åbne landbrugsflader. Det omfatter dele af den unge Vestskov, der med træplantninger og sletteland er med til at øge stedets rekreative værdi. Området rummer en lang række kulturhistoriske elementer, som tilsammen fortæller egnens historie. *Danmarkshistorien i Vestskoven* er et projekt, der har til formål at synliggøre og formidle dette landskab. Til formålet er der i 1993 indgået en samarbejdsaftale mellem kommunerne Albertslund, Høje-Taastrup og Ledøje-Smørum samt Miljøministeriet.

Projektet varetages af en styregruppe med repræsentanter fra de tre kommuner, Københavns Skovdistrikt og Københavns Amtsmuseumsråd.
I forbindelse med regional og lokal planlægning sættes der øget opmærksomhed på området, og der fremstilles informationsmateriale og afholdes publikumsarrangementer med skiftende temaer, for eksempel i 1997 *Sten og landskab*.

Landskabet er en slags billedbog og arkiv, der vidner om menneskets udnyttelse af naturen gennem årtusinder. Sporene i landskabet efter menneskets aktiviteter er mangeartede. Landsbyer og herregårde er let forståelige vidnesbyrd om denne udvikling. Men lige så gammel og lige så spændende er ofte den skjulte historie om landskabet og dets indbyggere. Denne skjulte historie rummes for eksempel i stengærder, en gammel milesten og i kirkegårdens stenmonumenter.

Når sten og monumenter i det følgende skal fortælle historie, bliver der taget udgangspunkt i et område af Københavns Vestegn i og omkring landsbyerne Herstedvester, Risby, Ledøje og Vridsløsemagle. Når en stedfæstet sten, et stenmonument eller lignende omtales i teksten, henvises der med et bogstav til oversigtskortet bagerst i bogen. Her er også et indeks, der gør det muligt, med kortet som udgangspunkt, at finde ind i teksten.

STENLAND

BEGYNDELSEN - LANDET EFTER ISTIDEN

Det var et land præget af mange sten, istidens bræer og smeltevandsfloder lod bag sig. Ikke mørkt faststående grundfjeld, men en hærskare af fritliggende og halvt begravede stenblokke. Der var sten i alle størrelser og farver, granitter, gnejser, basalt, kvartsit, kalksten, flint og hvad det nu hedder alt sammen. Landskabet var nyt, og alt var isens og vandets værk.

På sin vej ned over Skandinavien raspede isen under sidste istid stumper af grundfjeldet og rummede dem i sin masse. Hvor isfronten i det sydlige Skandinavien dozede frem, gravede den i materiale fra endnu ældre istider og væltede også store flager af kalkundergrunden op. Det var ikke nogen blid medfart stenmaterialet fik i ismassernes malemaskine. Store skarpkantede klippeblokke tumledes og knustes runde. Is, frost og vand mørnede, malede og sleb stenmaterialet til alle størrelser fra blokke som huse til grus og mineralslam, ler. Det var dette sammensurium af materiale, isen efterlod sig som smeltningsrest, da solen for mere end 20.000 år siden endelig fik magt og langsomt tvang isen nordover ved begyndelsen af den nuværende varmetid. Men forinden havde smeltevandet været på arbejde, og med stor energi sorteret i materialet, hvor det kunne få fat. Vest- og Sydvestegnen blev på mange måder rigt tilgodeset, da bræer og smeltevand delte ud af ressourcerne: Et vidtstrakt sletteland af frugtbar kalkholdig moræne har givet livsbetingelser for en rig bondekultur på den såkaldte Hedeboegn. Fint ler dækket af tørvedannelser i gamle sølavninger har givet råstof og brændsel til store teglværker, som forsynede hovedstaden med mursten og gav brød til en voksende befolkning af teglværksarbejdere. Lave bakker med store sten- og grusforekomster rummer materiale til veje og helt moderne industri, som kan smelte sten til byggematerialer. Endelig er der stenene, ikke for mange, men heller ikke for få, stenmesterens råmateriale til dysser, kirker, døbefonte, broer og stenmonumenter.

Det lille indelukke Stenæng (A) ligger i engdraget ved St. Vejleås udspring neden for Kroppedalhøjdedraget. Her har der næppe været plojet og ryddet for sten i nyere tid. Her "vokser" stenene så at sig op af engjorden, og man kan få en vag fornemmelse af landskabets oprindelige stenrigdom, før bønder begyndte det møjsommelige rydningsarbejde. Flere af stenene er forsøgt sprængt. Den viste store sten, som ligger umiddelbart vest for groften ved Stenæng, er delvis fritgravet, men opgivet. Den var for besværlig at sprænge og ligger tæt på skellet, hvor den ikke generer. Det blev stenens redning.

Flinten

Stenalderens stål og diamant

Stenalderens mennesker udnyttede de rigelige forekomster af flint, som skyllede frem i vandløb og langs bredderne af den store sø, som senere blev til Porsemosen. Af flinten fremstilledes våben og redskaber.

Flinthuggeren benyttede sig af stenens glasagtige, men seje struktur. Og materialets evne til under flinthuggerens kontrol at spalte med skarpe ægge i beregnelige afslag fra en flintknold. I ældre stenalder fremstilledes skarpe pilespidser til jagtbrug. Og simple, men effektive flintredskaber til bearbejdning af træ og jagtdyrenes skind, knogler og tak.

Flinthugnings-teknikken videreudvikledes i takt med behovet for solide redskaber. Den yngre stenalders bønder kunne for knap 6.000 år siden rydde urskoven til marker og bygge solide stalde og hegn til kvæget ved hjælp af store slebne flintøkser, som i effektivitet nærmer sig moderne økser. Til fremstilling af de svære økser krævedes store og fejlfri flint-emner uden frostrevner. Egnet råflint måtte hentes fra friske moræneskrænter eller kalkklinter. Færdige økser og flintplanker til økser blev en handelsvare, som bevægede sig over store afstande.

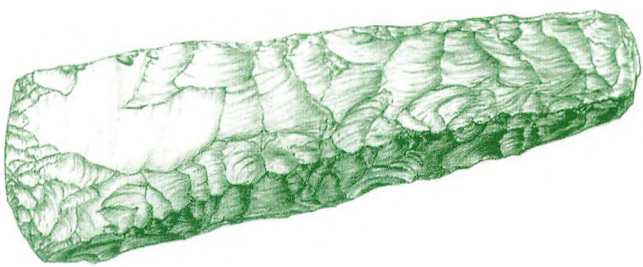

Spor efter stenalderens flinthugger i form af flintaffald, kasserede flintredskaber og udtjente slibesten findes mange steder i terrænet omkring Porsemosen. Talrige fund af knækkede arbejdsøkser kommer fra markerne oven for Porsemosen. De vidner om stenalderbøndernes rydning af skoven til marker og græsning. Fra et lille mosehul ved Herstedvester kommer et fund af syv hele og ubrugte flintøkser. Markernes og kvægets frugtbarhed krævede kostbare offergaver. Den viste økse er et offerfund fra det fugtige område mellem Tinghøj og Risbyåen. Øksen er 19 cm lang og ufærdig, idet den mangler slibning. Tegning: K. F. Paulmann.

Moderne flinthuggere er nået meget langt i arbejdet med at afdække stenalderens flinthugningsteknik. En stor arbejdsokse færdighugges på nogle få timer. Den første tilhugning af råemnet til en groft firesidet økseplanke foregår med en slagsten. Den videre forarbejdning udføres med indirekte slag via et mellemstykke af hjortetak. Slibningen var en mere tidskrævende proces. Den udførtes ved hjælp af slibesten af sandsten eller kvartsit. Under slibningen var såvel slibesten som det færdighuggede økseemne fastgjort i en form for slibeapparat.

Oksernes størrelse og formfuldendthed udviklede sig i bondestenalderen til en hel mani. Godt hjulpet af undergrundens rige flintforekomster skabtes i Danmark nogle af de smukkeste og største flintøkser, som kendes fra det europæiske kontinent. Flintsmeden var blevet professionel stenhugger, råstof-entreprenør og handelsmand.

I stenalderens slutfase, dolktiden, kulminerer flinthuggerhåndværket i forsøget på at hamle op med de nye bronzedolke, som importeres sydfra. Kunsten at tildanne smukke redskaber af flint sang nu sin svanesang. Flint udvindes den dag i dag til tekniske formål som vej- og facadebelægning, kunstige mollesten og til sandpapir.

Det ældste stenbyggeri

Flintdysse, Hyldedysse og Kodysse

Bondestenalderens første rigtige storstensgrave, dysserne, er vores ældste monumentale stenarkitektur. De er bygget som et kammer af oprejste sten med en større dæksten ovenpå. Dyssekamrene har, da de var nye, været dækket mere eller mindre af en jordhøj. Højen har været omgivet af en stensætning af store nøje udvalgte sten, som skulle holde på jorden og give anlægget en imponerende fremtoning.

Der har ligget mindst tre stendysser inden for området. Flintdysse ved Gl. Landevej nord for Herstedvester (B), Hyldedysse mellem Stenagergård og Rørrendegård ved Vridsløsemagle (C), og endelig Kodysse lidt nord for gården Kroppedal (D). Desværre er de nævnte dysser for længst gået tabt. De har dækket senere tiders behov for sten til veje og broer. En efterretning fra 1889 kan om Hyldedysse melde: "den Bakke, hvorpaa Højen har ligget, er nu fuldstændig fjernet og anvendt til Vej-fyld. I Højen har man fundet en større Mængde Stenoldsager".

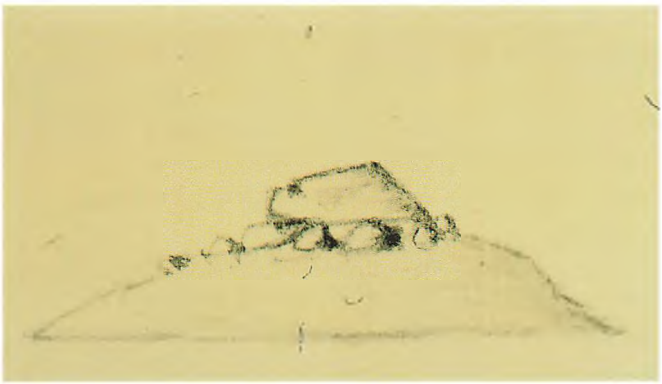

Kodysse ca. 1760. Skitse fra manuskript i Videnskabernes Selskab. Det anonyme håndskrift handler om en eftersøgning af astronomen Ole Romers allerede da forsvundne observatorium ved Vridsløsemagle. Skitser i manuskriptet viser sigtelinier i landskabet fra den formodede observatorie-tomt - blandt andet til "Begravelse Höyen" Kodysse. Det er astronomen, der på underfuld vis er årsag til, at vi i dag kan fornemme omridset af en forlængst forsvunden repræsentant for områdets ældste stenbyggeri.

Dysserne byggedes indenfor et ret kort tidsrum i begyndelsen af yngre stenalder for mere end 5.000 år siden. De var bestemt for bygdens ledere, men blev ofte genbrugt til begravelser senere i oldtiden. Der er næppe udført egentligt stenhuggerarbejde ved opførelsen af dysserne ud over lidt tilretning. Man har omhyggeligt udvalgt bære- og dæksten med en naturlig plan side, der blev vendt ind i kammeret. Præstationen ligger i håndteringen af de tonstunge stenblokke, som må være foregået med løftestænger og på store stenslæder med ruller under og for overliggerens vedkommende via en jordrampe.

De monumentale grave har markeret sig kraftigt i landskabet som udtryk for de ledere, der var i stand til at organisere befolkningen til den fælles indsats, som byggearbejdet krævede, og som udtryk for det fælles tilhørsforhold til området.

Rydningssten ved Dyssekilde (E). Ved Dyssekilde i Vestskoven findes en mængde store sten, som stenalderens bønder har ryddet af de nyindvundne marker oven for søen. Et eksempel på oldtidslandskabets stenrigdom og menneskets håndtering af sten. Stenene kom tillige med en mængde flintoldsager frem i dagens lys, da skovvæsenet i 1979 oprensede det da helt tilgroede moselhul.

Skåltegn
En efterlysning

Skåltegn er en enkel form for helleristninger, det vil sige oldtidsbilleder indhugget i sten. De hører hjemme i bondestenalderen og den efterfølgende periode, bronzealderen.

Skåltegn er simple skålformede fordybninger, der med en hård hammersten af eksempelvis kvartsit er knust ind i en anden stens overflade, ofte en finkornet granitsten. Af størrelse er skåltegnene almindeligvis fra nogle få centimeter og op til cirka ti centimeter i diameter. De kan forekomme på sten fra "lommestørrelse" til de største blokke, og kan her optræde i et sådant antal at stenens overflade på det nærmeste er dækket. Skåltegn kan findes på løse sten, der, så vidt det nu kan erkendes, er uden sammenhæng til andre fortidsminder på findestedet. De kan være indhugget på oversiden af dyssekamrenes store dæksten eller på anden vis forekomme på sten, som indgår i gravsammenhæng.

De egentlige billedfremstillinger med for eksempel hjulkors, skibe, mennesker og dyr, som skåltegnene ofte indgår i, lader os ane, at de er dele af oldtidsbondens soldyrkelse og frugtbarhedskult. Måske er det et symbol for selve den livgivende sol, stenhuggeren har afbilledet.

Fund af sten med skåltegn er temmelig almindelige; der kendes vel op mod knap tusinde i Danmark, men ingen fra det område der behandles her, og det kan ikke passe. Fund af bopladser og grave fra sten- og bronzealder viser, at egnen allerede da var tæt bebygget. Og man skal ikke længere end til egnen omkring Gundsømagle, før skåltegnssten forekommer almindeligt.

Skåltegnene, og de mere sjældne billedfremstillinger som de kan indgå i, er en af de få veje, der findes til at få indblik i en fjern fortids religiøse verden. Dette er en efterlysning; signalementet er allerede givet.

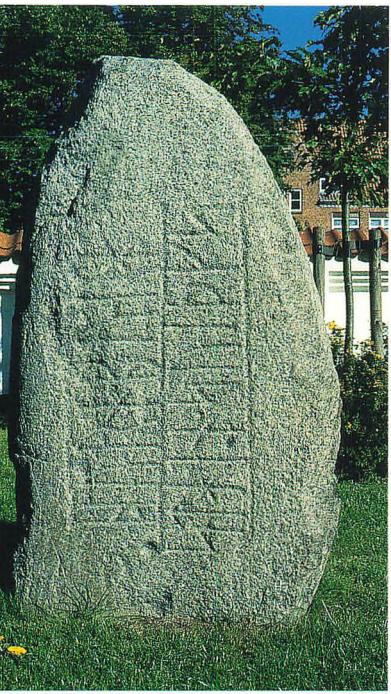

P. V. Glob opregner i bogen Helleristninger i Danmark fra 1969 de da kendte skåltegnssten. Der var kun én på Vestegnen. Nemlig Kallerup runestenen med to skåltegn. Den har været en gammel helligsten, før den i tidlig vikingetid, 800-årene, blev genanvendt og tilføjet en runetekst. Stenen bærer indskriften "Hornbores, Svides slægtnings sten". Kallerupstenen blev fundet i 1827 af en stenhugger, som ryddede sten af en mark mellem Kallerup og Baldersbrønde. Den står nu ved Ansgarkirken i Hedehusene, få hundrede meter syd for det sted den blev fundet.

For nylig er der fundet en skåltegnssten tæt vest for Ledøje ved vejen til Nybølle. Stenen står ved en grusvej, som fører ind i herregården Edelgaves plantage (F). Den bærer mindst to skåltegn, som bedst ses i skrålys. På billedet er de trukket let op med kridt. Den grovkornede granitsten har yderligere spor efter to lange kloveriller, stenhuggerens "fingeraftryk". De viser, at stenen i nyere tid er klovet ud af en langt større sten, måske dækstenen til et nu forsvundet dyssekammer.

Hammer og håndelag

Kløvesten

Den kløvede sten er det mest synlige og almindelige spor i landskabet efter stenhuggerens aktivitet gennem alle tider. Har man først øje for de af stenhuggeren frembragte kløveflader, kan kløvesten findes snart sagt overalt: I gamle bygningsværker, i stengærder og de steder i mark og i skov hvor stenhuggeren førhen hentede sit råmateriale i form af marksten.

Allerede stenalderens storstensbyggere anvendte med forkærlighed sten med en plan spalteflade ved opførelsen af deres monumenter. Men her var der tale om naturligt spaltede sten forårsaget af tryk under transporten i istidens bræer. De var de første, som udnyttede landets store stenblokke, og kunne vælge og vrage. Forsætlig og kontrolleret kløvning af store sten er noget, som i Danmark først hører historisk tid til og begynder med det store stenkirkebyggeri i 1100- og 1200-årene.

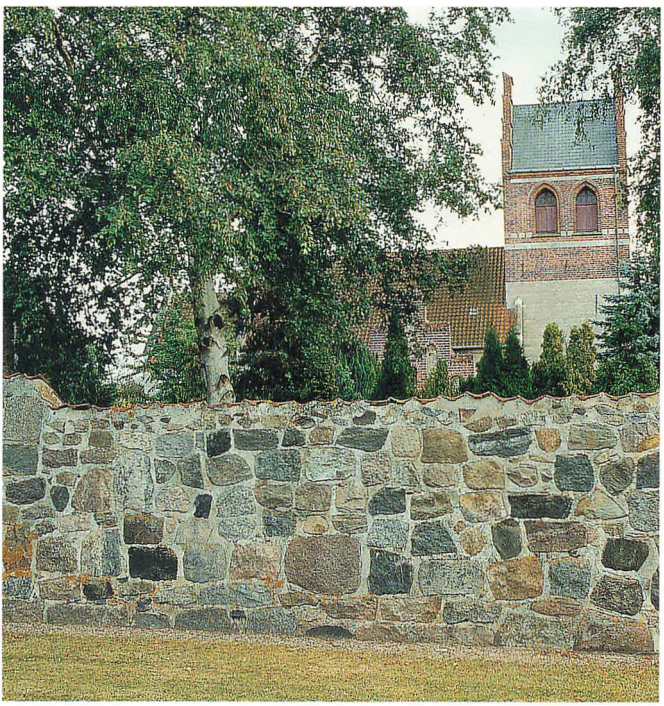

Emnet skal her begrænses til kløvemetoder for de hårde marksten, "kampestenene". Det vil i hovedsagen sige granit og den mere lagdelte og stribet udseende gnejs. Disse stenarter kan kløves på flere måder, og stort set de samme metoder er i princippet anvendt gennem hele forløbet frem til nyeste tid. De forskellige teknikker giver sig gerne til kende i form af spor i stenens kanter efter stenhuggerens indledende bearbejdning af stenen eller netop mangel på samme.

Sidstnævnte gælder de simple kløvesten, som er spaltet blot med ét eller flere kraftige slag af en tung stenhammer. Stenen må ikke være for stor, og stenhuggeren har forinden set stenen omhyggeligt an, eventuelt slået et par lette slag på den for at finde den naturlige spalteretning, kløven. Den erfarne stenhugger kan nu med direkte slag kløve stenen i to lige store stykker med plane spalteflader. Metoden kræver styrke og håndelag. Er stenen stor eller vanskelig, må den kilekløves.

Nyere kirkegårdsmur opmuret i kløvesten, Herstedvester (G). Også dele af kirkegårdsmuren i Ledøje er opført på denne måde, men er af ældre dato. I Sengeløse har stenhuggeren ligefrem indhugget initialer og årstal i muren: EH 1881. Den simple direkte kløvemetode, at flække stenen i to dele ved hjælp af en flækhammer, er i øvrigt i vid udstrækning anvendt ved tildannelsen af marksten til murværket i mange af Sjællands middelalderkirker. Så sent som i slutningen af 1800-tallet blev der i Danmark opført mange stalde og lader af kløvede marksten, men sjældent på Vestegnen. Her var stenressourcerne opbrugt, og man havde billige lokale teglsten.

Kiler og kløvespor

Kløvesten

Store sten, som skal udkløves nøjagtigt og måske i flere stykker, må kilekløves med jernkiler. Kilekløvning er en nøje kontrolleret form for kløvning, hvor spaltningen af stenen kan styres ved hjælp af tætsiddende kilehuller eller en lang kløverille. Arbejdet lykkes bedst, når stenens naturlige spalteretning, kløven, følges. Kløver man efter børsten, den hårde led, kan det nemt gå galt, og flækrevnen trække skævt.

Ved kilekløvning før i tiden huggede stenhuggeren med en spidshammer eller hammer og spidsmejsel først en række tætsiddende rektangulære, kileformede huller i stenen langs den ønskede brudflade. En dygtig stenhugger kunne lave ti kilehuller i timen. Herefter blev der anbragt en fladkile af jern i hvert hul. Kilerne blev bragt til at spænde mod hullets sider uden at røre hullets bund. Hertil anvendtes bløde jernplader af samme bredde som kilen, blikkers. Kilerne kunne nu trækkes an med hammeren. Nåede en kile i bund, måtte den spændes op med yderligere blikkers langs siderne. Når spændingen var tilstrækkelig, knagede det i stenen. Stenhuggeren trådte til siden og lod stenen arbejde et kort øjeblik, før de to dele ved et sidste slag med hammeren faldt fra hinanden. Denne kløveteknik har været praktiseret siden middelalderen og frem til i dag.

Andre stenhuggere foretrak at udhugge en lang rille i stenen, hvor kilerne så anbragtes med samme resultat. Denne metode ses især anvendt ved tildannelsen af de store murkvadre til 1500- og 1600-årenes omfattende slots- og herregårdsbyggeri.

Nutidens stenhugger benytter rundkiler og maskinudborede kilehuller. Princippet er helt det samme, men stenene kommer nu om dage fra et stenbrud, marksten anvendes kun sjældent.

Sporene efter kilekløvning: halve kilehuller eller kløveriller, ses langs kanterne af utallige bygningssten, ledstolper, stenplanker og lignende. De er stenhuggerens "fingeraftryk".

Danmarkshistorien i Vestskoven holder stenhuggerdag på Kroppedal august 1996. Med gamle teknikker tildanner stenhuggeren en kopi af en milesten fra 1690-erne. Her kløvning med kløve-rille og fladkiler. Samme teknik som for 300 år siden blev anvendt ved udkløvningen af forbilledet: En Romer-milesten fra den gamle Roskilde Landevej (se side 39). Råemnet til kopien er en kampesten på mellem 1,2 og 1,5 ton hentet i grusgraven ved Ågesholm mellem Sengeløse og Vasby.

Kan man skyde en sten?

Krudtsprængte sten

Svaret er ja. Hyppigt træffer man i stengærder og i stensatte møddinger og lignende steder sprængte sten med spor efter tommelfingertykke borerør i kanten. Det er rester af "skydehuller". De viser, at stenen er "skudt" med sortkrudt.

Hullet til "skydningen" borede man med hammer og mejselbor, der drejedes under arbejdet. Et hul på ca. 15 centimeters dybde kunne hugges på en times tid.
En fjerdedel af hullet blev herefter fyldt med sortkrudt, hvorefter lunten blev anbragt og krudtet stampet med en træpløk. Så blev hullet efterfyldt med avispapir og tørt ler, der også skulle stampes. Endelig kunne lunten tændes og stenen sprængtes. Oftest i mange uregelmæssige stumper og stykker, kun anvendelige til stengærder og vejskærver.

Ofte er store sten som generede dyrkningen af marken blevet fjernet på denne måde. De få redskaber, som arbejdet krævede, havde man på gårdene. Sortkrudt og lunter købtes hos købmanden.

Lars Jensen født i 1889 har berettet følgende fra sin barndom på gården Kroppedal ved Vridsløsemagle:

"At skyde sten det var, når ploven havde ramt en stor sten, så blev der gravet et stort hul omkring stenen, og sprængt med krudt. Og dér blev sådan en som mig sat til med en hammer, en mejsel og en flaske vand at hamre et hul ned i stenen. Så når hullet var dybt nok - far han syntes, at nu var den god nok - så blev hullet tørret ud, og der blev fyldt krudt ned og en lunte, og så blev hullet banket til med tørt ler. Og når så det hele var i orden, så blev der sat ild i lunten, og så stampede man af - hen og lagde sig på marken. For de fleste tilfælde så sprang stenen nede i hullet bare i en 2-3 stykker. Men det kunne ske, at der var en flis, der røg op, og det var den, der var farlig. Og det varede jo ikke længe, førend jeg kunne klare den sag alene. Da jeg var en 10-12 år, da var det mig, der skød stenene".

Danmarkshistorien i Vestskoven, stenhuggerdag august 1996. Der hugges med mejselbor som ved stenskydning. Boremejslen har en flad, let buet eller skrå æg. En sjælden gang kan man træffe på fint udklovede sten med en hel række af korte borehuller langs klovefladen. Her er hullerne brugt som ledesom for klovning med træpropper. Tørre træpropper blev banket i hullerne og overhældt med vand. Når træet udvidede sig, klovede stenen. Den moderne stenhugger benytter sig også af borede ledesomme til klovning. Nu bores hullerne blot med et trykluftbor, og stenen kloves med rundkiler af jern.

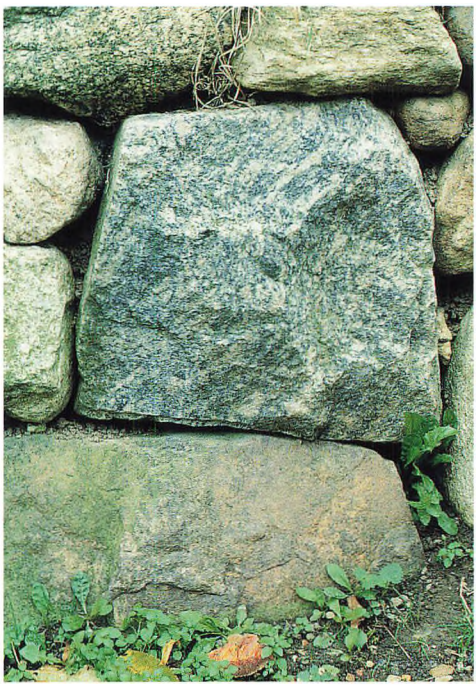

Sten med rest af mejselboret "skydehul" efter sprængning med sortkrudt. Stenen sidder i en stensætning på gården Kroppedal, som nu blandt andet rummer Ole Rømer Museet og Vestskovudstillingen. Måske er det en af Lars Jensens "skydesten" (H).

Stenhuggerens redskaber

Værktøjskassen

Stenhuggerens værktøj har ikke ændret sig meget gennem tid. Det er først inden for de seneste menneskealdre med mekanisering, indførelse af tryklufts-værktøj og hårdmetallegeringer, at der som i mange andre fag er sket en revolution med nye muligheder for fagets udøvere og frembringelser. Håndværktøj er stadigvæk en vigtig og uundværlig del af faget, men nu mere effektivt og holdbart med arbejdsægge i hårdmetal. Her skal kort præsenteres et udvalg af granithuggerens gamle, smedede og hærdede værktøj:
Biggert eller spidshammer er en hammer, hvis ender er smedet ud i en firkantet spids. Spidshammeren var de gamle stenhuggeres hammer og mejsel. Den brugtes til at hugge kilehuller og kløveriller og til at forme og efterglatte flader. Dens arbejde er i nyere tid overtaget af hammer, spidsmejsel og stokhammer. *Spidsmejsler* er smedet spidse og spidsen hærdet. De tykke bruges til grovhugning og formning som biggerten, de tynde til fine detaljer. *Fladmejsler* eller bredmejsler er smedet med flad arbejdsæg, som hærdes. De anvendes mest til hugning af dekorationer. *Fladkiler* er jernkiler med stump spids. De bruges til stenkløvning, idet de ved hjælp af *blikkers*, jernlameller af blødt jern, spændes op i kilehuller eller i en kløverille. Stenhuggeren slår på kilerne, og når trykket bliver tilstrækkelig stort, kløver stenen i to. *Plyre* er betegnelsen for en lille kraftig kile til småemner, der kun giver små kløvemærker i stenen. *Kantjern/sætjern* kan minde om en mejsel, men ender i en kraftig, tværgående, flad eller let hulsleben æg. De er særdeles effektive til at rette kanter af med og til at borthugge store flager. *Stenhammeren* er en tung hammer, hvis endeflade kan være let hulsleben. Med slag af stenhammeren kan mindre sten kløves. *Stokhammer* og *riffelhammer* med et antal spidser eller kamme bruges til afglatning og efterlader hver deres karakteristiske overfladestruktur i stenen.

På en doroverligger i Gjol kirke ved Limfjorden har stenhuggermester Gjoti i 1100-årene afbildet sig selv i færd med at tildanne en af kirkens regelmæssige kampestenskvadre med en biggert. Spidshammeren blev holdt med to hænder og kunne være stor og tung. Den var nogle steder i brug helt frem mod vor egen tid. Efter tegning af Elna Møller.

Granithuggerens værktøjskasse. I og på kassen ses spids- og fladmejsler og adskillige fladkiler. På kassens håndtag en kile med blikkers. Blikkers kunne laves af gamle hjulringe. Foran kassen en stor stenhammer/sæthammer og en stokhammer. Til højre en riffelhammer. Endvidere et kantjern og en moderne klaphammer, stenhuggerens håndhammer.

Stormandsbyggeri i kalksten

Herstedvester kirke

Kirken i Herstedvester er i sin kerne opført i 1100-årene af groft tilhugne kalkstenskvadre (G). Den bløde og nemt bearbejdelige kalksten er anvendt ved byggeriet af mange kirker på det østlige Sjælland. Kalkstenskirkerne ligger hovedsagelig i en bue rundt om Køge Bugt og ned over Stevns. Deres udbredelse viser med al tydelighed, at byggematerialet er brudt i kalkklinterne ved kysten af Stevns. Herfra er kalkstenene til kirken i Herstedvester transporteret ad vandvejen til en af de små lade- og sildefiskepladser i Køge Bugt. Af de kendte lejer fra senmiddelalderen er de nærmestliggende Ringebækleje, som har ligget omtrent ud for Brøndbyvester, og Hundige Leje, som skal søges nær mundingen af Lille Vejleå. Herfra var der kun 8 km over land til byggepladsen i Herstedvester.

Herstedvester kirke er et interessant romansk anlæg, men er hårdt restaureret i 1862 og 1885. I modsætning til hvad der er almindeligt for en dansk landsbykirke, er kirkens tårn nemlig opført samtidig eller næsten samtidig med kor og skib. Kun tårnets overdel og de to våbenhuse er tilføjet senere. Kirkens tidlige tårn fungerede ikke kun som klokketårn. Det var indrettet med en gallerietage til brug for den lokale stormandsfamilie. Det ses af bygningsspor indvendig i tårnets mure. Tårnrummet har oprindelig haft et fladt træloft, der lå højere end det nuværende hvælv og gav plads til den nævnte gallerietage. Denne etage har haft åbning ud mod kirkerummet gennem den øverste del af tårnbuen. Galleriet har fungeret som herskabspulpitur, hvorfra den lokale stormand og kirkeejer kunne overvære messen fra en position hævet over og adskilt fra de jævne sognebørn. Det kan tænkes, at tårnet tillige har tjent som mausoleum. Det vil sige en monumental gravbygning for stifterfamilien, hvis grave i så fald findes under tårnets gulv.

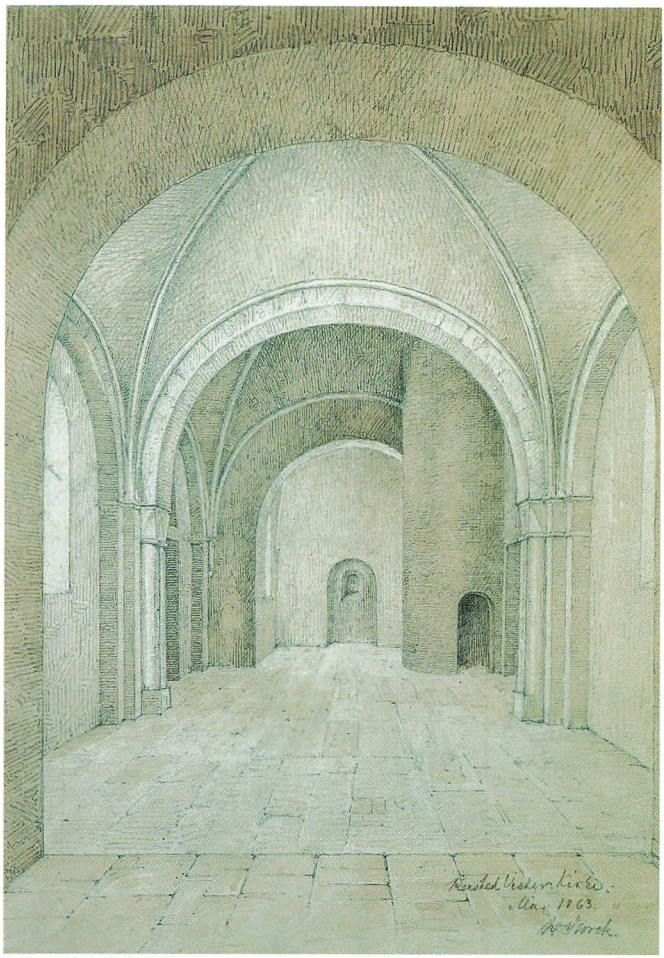

Herstedvester kirke, akvarel af H. Storck 1863. Akvarellen viser det nøgne kirkerum set mod tårnrummet i vest. I tårnrummet må man forestille sig en indbygget gallerietage, hvis gulv har ligget lige over nichen med det lille vindue i vestvæggen. Vinduet har oplyst rummet under galleriet. Allerede i 1200-årene forsynes kirken med hvælv, hvilket må betyde, at det nævnte galleri sloges. I samme forbindelse indbygges der et rundt trappehus af munkesten i kirkerummets nordvesthjørne. Trappen giver adgang til loftet over hvælvingerne. Døren til trappehuset er forsynet med huller til en kraftig stangebom, så man kunne søge tilflugt på kirkeloftet i en faresituation. Nationalmuseet, København.

Herskabskapel på søjler

Ledøje Kirke

Kirken i Ledøje er bygget ca. 1225 som gårdkapel for en storgård, der har ligget tæt vest for kirken, hvor Brydegård nu ligger (I). Kirken er en dobbeltkirke med to næsten ens etager, der hver for sig udgør en komplet kirke med kor og skib. Herresædet var forbundet med

kirken via en gangbygning, som udmundede i underkirkens vestportal. Herfra fører en trappe i muren op til overkirken, der var privatkapel for herresædet gennem de måske to hundrede år, det fortsat eksisterede.

Kirken er i romansk stil, opført af teglsten og indvendig klædt med kalkstenskvadre. Tårnet er tilføjet omkring år 1500 og bygget på den nedrevne gangbygnings plads. Vel på samme tid er den øverste del af overkirken, som da var overflødig, nedrevet og omdannet til loftsrum. Kirkens nuværende udseende skyldes en restaurering og tilbageføring, som fandt sted for 100 år siden.

Bygningen rummer fornemt middelalderligt stenhuggerarbejde, især underkirkens fire søjler, som bærer hvælvingerne. De mandshøje søjleskafter er lidt forskellige og af hjemligt stenmateriale. To er af en blålig let rødflammet granitgnejs og udhugget af udkløvede stykker af samme store marksten. Alle synes svagt elliptiske i tværsnit. Det viser, at lange udkløvede stenplanker var udgangspunkt ved tilhugningen. De polerede søjleskafter står på baser af sort kalksten, fint tildannet med runde led og hjørneblade. Kapitælerne er af samme fremmede materiale og dækkes af bladdekorationer, som er ens på de tre kapitæler. Det afvigende har på hjørnerne løvemasker. Søjleskafterne er hjemligt arbejde, baser og kapitæler indført fra den del af de gamle Nederlande, som nu udgør Belgien. Overkirkens søjler er nye, de originale var borte, da overkirken genopførtes.

Brydegårds nuværende nordlænge er bygget ca. 1843. Ved grundudgravningen traf man blandt andet på kapitæler, som blev slået itu til vejfyld! Også her har stået en fornem bygning.

Ledøje kirke er en middelalderlig dobbeltkirke i to etager. Smukt forarbejdede stensøjler bærer kirkens hvælvinger. Rummet mellem underkirkens søjler åbner sig op til overkirken, der har fungeret som privatkapel for et herresæde. Ledøje kirke er i sin udformning enestående i Danmark. Den har arkitektonisk forbillede i mellemeuropæiske fyrstekapeller fra tiden før og omkring år 1200.

HELLIGE KAR I GRANIT

MIDDELALDERLIGE DØBEFONTE

Såvel Herstedvester kirke som Ledøje kirke har bevaret deres oprindelige døbefonte, af samme alder som kirkerne fra henholdsvis 1100-årene og begyndelsen af 1200-årene (G,I).

De to døbefonte er hugget i granit, i form som et fodbæger. De er meget ens med et knæk på kummens nederste del, en ring ved overgangen mellem fod og kumme og ved kummens mundingsrand en vulst, som på Ledøjefonten er smykket med en tovsnoning. Alt er træk, som de har til fælles med mange andre fonte i egnen nord og øst for Roskilde. Havde man én gang fundet den rigtige harmoniske og stramme form, fortsatte den ene generation af lokale stenmestre efter den anden gennem mere end hundrede år at arbejde over samme "læst". Med 1200-årene ophørte produktionen af hjemlige granitfonte. Det store kirkebyggeri var så godt som afsluttet.

Som det nu er sædvane, er fontene placeret i kirkerummets nordøstlige del, klemt ind i et hjørne for ikke at tage plads. Sådan har det ikke altid været. Kirkens gamle bestemmelser påbød, at fonten skulle stå i kirkens vestende nær indgangen. Arkæologiske undersøgelser i flere kirker bekræfter, at dette er den oprindelige placering. Her kan man i kirkerummets midtakse finde spor i de ældste gulvlag efter et fonte-podie, en cirkulær platform opbygget med et eller to trin. Her stod fonten, centralt i kirkerummet, hævet over de lave, murede vægbænke, som dengang udgjorde sognebørnenes siddepladser.

Fontenes dåbsfade af messing fra 1500-årene er også et "nyt" fænomen. I middelalderen blev dåbsbarnet almindeligvis neddyppet i selve fontekummen eller i en stor kedel, som var anbragt her. Det viede dåbsvand kunne i Herstedvesterfonten lukkes ud gennem et hul i bunden af kummen, og via en åben rende i fontens fod ledes ned i jorden under kirken.

I snart sagt hver egn af landet har de middelalderlige granitfonte deres eget lokale særpræg. Fontene i Herstedvester og Ledøje kirker er af den såkaldte Roskildetype. De fremtræder næsten prunkløse, men har i den farveglade middelalderkirke været bemalet i stærke farver. Fund af bevarede farvespor på enkelte fonte antyder noget sådant. Dobefontene har gennem 800 år været midtpunkt for den vigtige kirkelige handling det er, når et nyt medlem bliver indviet og optaget i menigheden.

Herredsfogeder under liggesten

Begravelsesskik i 16- 1700-årene

I den ældre middelalder var man yderst restriktiv med hensyn til begravelser inde i kirkebygningen. Det var udelukkende forbeholdt højgejstlige eller særlige velgørere som kirkestiftere og konger at blive stedt til hvile i kirkernes gulve. Allerede i løbet af 1200-årene rykkede adelige og gejstlige af lavere rang også inden for kirkemurene, når de var døde. Og i de følgende århundreder kendes især for bykirkernes vedkommende næsten ingen grænser, og nu kunne også borgerlige komme i betragtning. Begravelser i kirkerne var højeste mode fra omkring midten af 1600-årene og til lidt over midten

af det efterfølgende århundrede. For kirkerne, som tog sig godt betalt, var der tale om en sand pengemaskine. Dette stod på til 1805, da blev det forbudt at begrave lig i kirkerne. Man var ved at blive klar over, at disse begravelser udgjorde en sundhedsrisiko og også fordi de til tider gjorde kirkerne nærmest ubrugelige på grund af den frygtelige stank, der udvikledes.

De tilhørende gravsten blev udformet som store liggesten eller gravfliser, der placeredes i kirkegulvet over den enkelte grav. I Herstedvester kirke og i kirken i Ledøje har tre herredsfogeder i 1600-årene sat sig markante minder i form af sådanne liggesten (G,I).

Herredsfogeden hjulpet af en skriver stod i spidsen for herredstinget og varetog der ud over en lang række andre embedshverv. Herredet udgjorde en retskreds, og herredstinget var rettens første instans. I en del af 15- og 1600-årene lå tingstedet for Smørum herred ved Gammel Landevej i Herstedøster. Smørum herred omfattede det meste af det, vi i dag kalder Vestegnen. Tæt ved lå også retterstedet Trippendal. Før da fandtes tingstedet ved Ejby Lund mellem Glostrup og Ejby. Herredsfogederne var i regelen fremstående bønder. De blev udnævnt af kongens lensmand, senere af kongen. Der fordredes ikke nogen højere uddannelse, men personen skulle være uberygtet, samt kunne læse og skrive og have kendskab til loven.

Til kirkegulvenes liggesten havde stenhuggeren brug for stenmateriale, der naturligt spaltede i plane flader. Især anvendtes kalksten fra Gotland og Öland under betegnelsen "Gullandske fliser", fordi skippere fra Gotland sejlede stenen hertil. Her er det Matz Olveson i Risby, herredsfoged i Smørum herred i 19 år, og hustru, gift i 45 år, og "døde på en uges tid" år 1600, der ligger begravet under en 2 x 1 meter stor gotlandsk kalksten i Herstedvester kirke. I samme kirke findes en liggesten over efterfølgeren i embedet Peder Olsen, Risby, og ligeledes af gotlandsk kalksten. Endelig er der i Ledøje en stor ölandsk kalksten over Knud Worm, fordum herredsfoged i Smørum og Ølstykke herreder, "som boede udi Ledøe och salig hensofvede udi Herren" år 1667, samt to hustruer. Stenen lå tidligere i gulvet mellem kirkens søjler, men er nu flyttet udenfor og indmuret i kirkegårdsmuren. Herredsfoged-embedet i Smørum herred blev nedlagt i 1683, da Smørum, Ølstykke og Sokkelund herreder blev lagt sammen til ét birkedommer-embede med hjemsted i Ballerup.

Brydegårdsstenen

Sten i folketroen

Naturfænomener som store enkeltliggende sten var vanskelige at forstå, før geologien blev en videnskab. Sådanne fænomener fik i det gamle bondesamfund tillagt en overnaturlig forklaring. Det gælder også Brydegårdsstenen, der tidligere lå ved Brydegård tæt vest for kirken i Ledøje (J). Om Brydegårdsstenen kan folketroen berette følgende:

På Lillevangsgården i Ågerup lånte karlen en dag bondens bedste hest. Han red mod Stuvehøj, hvor en ung pige kom ud og bød ham vin af et sølvbæger. Karlen ville ikke drikke og kastede vinen over skulderen. Den faldt på hestens lænd, hvor alle hårene gik af. Pigen forlangte nu bægeret tilbage, men karlen red, så hurtigt han kunne mod Ledøje. Nisserne i højen satte efter ham, men kunne ikke vinde med, fordi hesten løb tværs over agrene, mens nisserne måtte følge agerrenden. Så råbte de til karlen: "Rid på det boldrede, ikke på det knoldrede". Da karlen kom til Ledøje, havde nisserne omtrent indhentet ham. Ved kirken kastede han derfor sølvbægeret over kirkemuren og red videre. Da nisserne igen var ved at indhente ham, red han ind i en gård og smækkede porten i. I vrede tog nisserne en stor sten og kastede mod porten. Og stenen ligger endnu, hvor den faldt uden for Brydegården i Ledøje.

Sagnet er optegnet i 1926, og i mellemtiden er den oprindelige Brydegårdssten forsvundet, men erstattet af en ny.

Den gamle fortælling har været en værdsat adspredelse i bondebyen. Og at videregive til næste generation, hvad de gamle havde fortalt, gav kontinuitet og historisk dybde i tingene. Og hvem ved, måske var der noget om snakken. Før i tiden var der jo langt flere nisser og trolde på færde. Og sølvbægeret der berettes om - ja, det er jo alterbægeret, som endnu er i brug i Ledøje kirke.

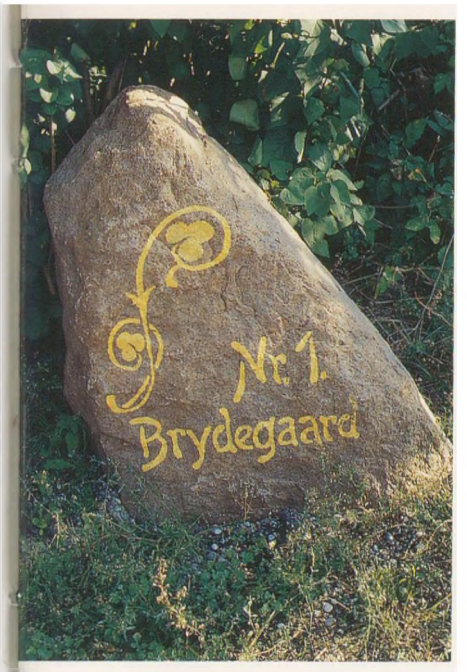

Brydegårdens toft (grundstykke) i Ledøje gemmer under jordoverfladen på spændende bygningsspor fra et middelalderligt herresæde. Der er endnu ikke foretaget større arkæologiske udgravninger på stedet, og man ved ikke meget om anlægget. De skriftlige kilder er sparsomme, men formodentlig var det hele Ledøje by, som ridderen Oluf Tagesen besad i 1282. Hans tipoldebarn skænkede 100 år senere flere af byens gårde til Roskilde Domkirke.

Brydegårdsstenen, som nisser kastede mod Brydegårdens port i Ledøje, er sporløst forsvundet i tidsrummet mellem 1926 og 1967. Nisserne har vel hentet den tilbage. Men andre fine sten er kommet til. Gårdens indkørsel smykkes af overdådige frugtkurve hugget i granit (J). Det er portopsatser fra arkitekten Martin Borchs tilbygning fra 1917 til den gamle Nationalbank. Bygningerne på Gammelholm i København måtte i 1970erne vige til fordel for den nye Nationalbank, og i den forbindelse kom portprydelserne til Ledøje.

Sten på kort

Sten der var

Mange måske ydmyge, men interessante sten og stenhuggerarbejder er i tidens løb forsvundet - ophugget til vejskærver eller i bedste fald genbrugt til formål de ikke oprindeligt var tiltænkt.

Oplysninger om forsvundne stenmonumenter kan findes i arkiverne, eller de kan have en plads i folketroen som omtalt. En anden mulighed er, at de findes afsat på ældre kortmateriale. Det gælder eksempelvis gamle milesten, som har stået langs landevejene.

Den første rationelt udførte, samlede opmåling og kortlægning af Danmark blev iværksat af Det Kongelige Videnskabernes Selskab. Kort der dækker henholdsvis Københavns Amt og den nordøstlige fjerdedel af Sjælland forelå færdigtegnede allerede i 1766 og 1768. Disse kort blev til i en tid, som ligger lige akkurat forud for store ændringer, som skulle gå for sig i det danske landskab. Ændringer som følge af gårdenes udflytning i forbindelse med ophævelsen af landbrugets fællesdrift. Og ændringer som følge af anlæggelsen af en række nye snorlige landeveje til afløsning af gamle, mere naturgroede og bugtede vejforløb. Når det ældre kulturlandskab skal studeres, er gammelt kortmateriale helt uundværligt.

På modstående side og nedenfor er vist et udsnit af et mere end 200 år gammelt kort. Udsnittet dækker det meste af Vestegnen. Alene inden for det begrænsede område og emne, der fokuseres på i denne bog, er der flere ting at bemærke. Tæt nordvest for Herstedvester, hvor den gamle Roskilde Landevej passerer St. Vejleå, har der været bro. Længere fremme bemærkes det gamle nu fornyede Snubbekors, også af sten. Endelig er der langs vejen med små korssignaturer markeret milesten, og også vildtbanepæle er angivet her. Stenene er nu tabt eller flyttet og genbrugt, men deres historie er knyttet til stedet hvor de stod og til deres funktion. Historien er værd at fortælle.

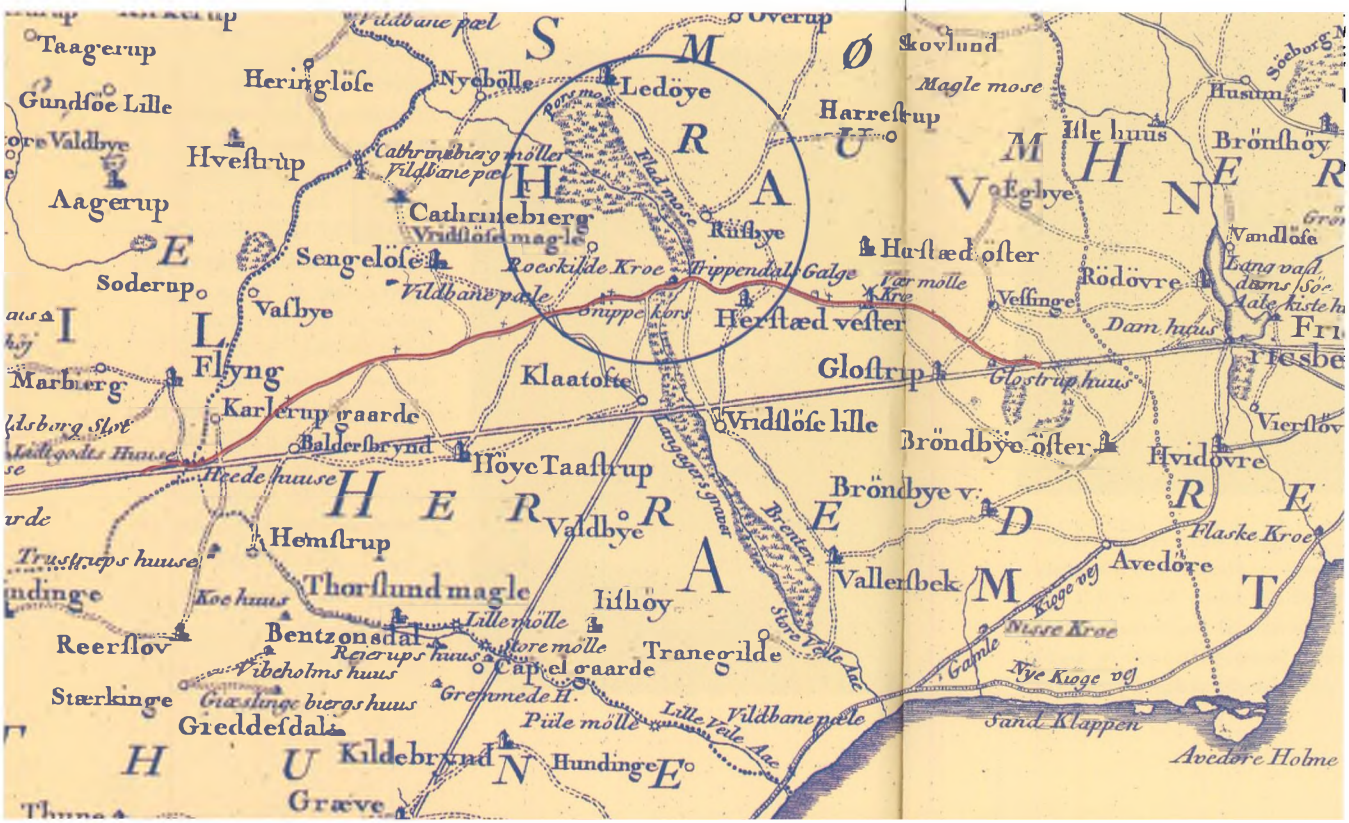

Let formindsket udsnit af Videnskabernes Selskabs kort "Den Nordøstlige Fierdedeel af Sieland" tegnet af Caspar Wessel i 1768. På kortet er såvel den gamle som den nye, endnu kun planlagte Roskilde landevej indtegnet. Den ældgamle landevej mellem København og Roskilde havde et nordligere forløb end den nuværende Roskildevej, som blev anlagt i 1770'erne. Ved Glostrup drejede den gamle vej af og tog en mere nordlig retning forbi retterstedet Trippendals Galge, løb over Herstedvester mod den gamle Roskilde Kro ved Appevad og Snubbekors, og videre ned mod Hedehusene. Dele af den gamle vej er stadigvæk i brug.

Sten og stenmonumenter kan have en spændende historie at fortælle. Denne bog er tænkt som en introduktion og vejviser, for den der vil lære stenhuggerens arbejde nærmere at kende og med stenen og stenmonumenterne som ledetråd opsøge og fornemme historien i landskabet. Bogen tager afsæt i et område af Københavns Vestegn, men behandler emner som også er aktuelle og har gyldighed andre steder.

ISBN 87-90245-28-8

Snubbekors

Katolsk vejfarerkors

På Vridsløsemagle mark løb den gamle Roskilde landevej tæt forbi oldtidsgravhøjen Snubbekors høj, hvis top stadigvæk krones af det store Snubbekors (K). Snubbekors er et vejkors af samme art, som man i dag almindeligt kan finde dem i katolske lande, sat ved

En frontispice i sandsten har indtil for nylig ligget i haven ved Snubbekorsgård og regnes for den sidste rest af det gamle Snubbekors. Det sene monument har været en sammenbragt sag. Nu på Ole Rømer Museet (H).
En sti fører i dag frem til Snubbekors. Stien løber fra Snubbekorsvej over for Agrovej og langs det gamle stendige mellem Stenagergårds jorder og Snubbekorsgårds jorder. Sidstnævnte er nu en del af Landbohøjskolens forsøgsgård.

alfarvej til andagt. Her kunne den vejfarende midt mellem København og Roskilde raste og holde bøn.

Ifølge sagnet rejstes Snubbekors ved midten af 1200-årene af stormanden Eskil Hemmingsen Snubbe som en from tak til forsynet for hans hustrus lykkelige nedkomst der på stedet. Han henlagde to gårde, formodentlig nuværende Snubbekorsgård og Stenagergård til Roskilde domkirke til korsets vedligeholdelse.

En realitet er det, at Snubbekors allerede i 1488 var gammelt; da bruges det som almenkendt stedbetegnelse i forbindelse med udstedelsen af et skøde på en gård "liggendes i mellen Roschilde og Køpmanhauen aff sydes uth fra Snubbe-Kors".

Korset er flere gange udbedret og fornyet, således i 1619, 1645 og 1715. Det bestod da af et stort stenkrucifiks udhugget i højt relief og indfattet i en teglstensmur på en kraftig sokkel af granitkvadre. I 1815 faldt det ned, og da der ikke kunne skaffes midler til dets istandsættelse, blev det helt nedtaget i 1817. Kvadrene er muligvis anvendt til sokkel under stuehuset på Snubbekorsgård. Selve krucifikset var det meningen at opbevare ved Sengeløse kirke, men det forsvandt også. Først i 1903 efter privat hjælp og indsamling rejstes på den gamle plads et nyt stort granitkors i "romansk" stil med en kristusfigur i fladt relief og en lang indskrift. Monumentet er tegnet af arkitekt Martin Borch og udført af billedhugger Niels Hansen. Se foto side 66.

At Snubbeslægten har haft tilknytning til området i form af jordegods, ses af en fornem gravsten i den nærliggende Sengeløse kirke. Gravstenen er lagt over Hemming Pedersen (Snubbe)'s datter, jomfru Margrethe, død i 1311.

RØMER-MILESTEN

TRE FJERDINGVEJ

Der kendes kun én bevaret milesten fra den gamle nedlagte landevej mellem København og Roskilde. Stenen har været genanvendt som ledstolpe på Stenborggård ved Sengeløse, hvilket har reddet den fra at ende som vejskærver. Det er en Rømer-milesten, en repræsentant for de tidligste milesten som rejstes herhjemme for 300 år siden.

Interessen for korrekte kort, ensartede måleenheder og nøjagtig opmåling af landevejene vågnede for alvor i anden halvdel af 1600-årene. Der var tale om vigtige redskaber til brug i enevældens statsadministration.

Christian V overdrog astronomen og embedsmanden Ole Rømer hvervet at finde frem til bestemte måleenheder, hvor der hidtil havde hersket stor vilkårlighed. Arbejdet resulterede i "Forordning af 1. maj 1683 om mål og vægt". Den danske mil blev her fastsat til 12.000 alen, hvad der omregnet til meter svarer til 7.538 m. Denne måleenhed var med meget små ændringer gældende frem til metersystemets indførelse så sent som i 1907.

En landsomfattende opmåling af de danske hovedlandeveje og markering af vejafstandene kunne nu påbegyndes. Igen var det Ole Rømer, som i 1691 fik sat arbejdet i system. Opmålingen foregik ved hjælp af milevogne med tælleværk. For hver kvarte mil afmærkedes målepunktet med en træpæl. Allerede 1692 befalede kongen, at der ved hver pæl skulle udføres små høje af jord. Højene skulle være omsat med kampesten "og med en pille eller milestøtte ovenpå af huggen kampesten".

Ole Rømers milesten var ganske enkle tilhuggede granitsten. Og mærket således at en sten med én indhugget fordybning angav en kvart mil, to fordybninger en halv mil, og tre fordybninger angav trekvart mil, stadig fra den sidste helmilesten. Også helmilestenene var ganske enkle med mileangivelsen indhugget i tal og hertil eventuelt kongens kronede navnetræk.

Det store opmålingsarbejde var tilendebragt i 1697, og den genfundne milepæl må være fra omkring denne tid.

Romer-milesten fra Stenborggård. Trekvart-milestenen er genbrugt som ledstolpe og i den anledning forsynet med årstallet 1751. Stenen står nu i en have i Flong. På det side 34-35 viste kort er milestenene langs den gamle Roskilde landevej markeret for hver kvarte mil. På den godt fire mil lange strækning mellem Københavns Vesterport og Roskilde har der stået fire trekvart-milesten. Den første stod på vejdæmningen over Damhussøen (3/4 mil), den anden ud for retterstedet Trippendals Galge (1 3/4 mil) og den tredje, som må være identisk med den genfundne milesten, er markeret syd for Sengeløse (2 3/4 mil). Den sidste trekvart-milesten for Roskilde stod nord for Vindinge.

Vildtbanepæle

Kongelige skelsten

På det tidligere viste udsnit af Videnskabernes Selskabs Kort fra 1768 ses der anført "Vildbanepæle" tæt vest for Snubbekors ved den gamle Roskilde landevej. Omtalte pæle var en del af skelmarkeringen til den nordsjællandske vildtbane, hvor kongen havde eneret til jagt. Vildtbanens sydskel gik fra Køge bugt ud for Tranegilde til Værebro nord for Jyllinge ved Roskilde fjord. Vildtbanens skelpæle var anbragt, hvor de bedst kunne ses, og hvor folk færdedes. Hvor en større landevej, som det var tilfældet her, passerede gennem skellet til vildtbanen, var der sat to pæle op, én på hver vejside.

De første kongelige vildtbaner blev oprettet af den jagtglade Frederik 2. (1559-88). Ved opkøb og ejendomsbytte skaffede han sig store, sammenhængende jagtarealer rundt i landet. Inden for vildtbanerne måtte uvedkommende ikke færdes med jagtvåben eller løse hunde. Og bønder, der havde jord her, måtte tåle, at deres hunde skulle "lemmes", ved at det ene forben blev delvis hugget af.

Straffen for krybskytteri var streng, og for at ingen skulle være i tvivl om vildtbanens udstrækning, påbød en forordning fra 1688, at alle vildtbaner skulle afmærkes med skelpæle. Disse pæle var almindeligvis af træ.

Da træpælene ved den nordsjællandske vildtbane skulle fornys i 1770'erne, blev det stenpæle, der rejstes i stedet. Flere af disse stenpæle er bevaret, men sjældent på oprindelig plads. Stenene bærer Chr. 7.'s kronede monogram samt initialerne WP/KA eller KA/WP (Københavns Amt / Wildtbane Pæl). Stenene blev hugget af to omgange, idet de udviser årstallene henholdsvis 1775 og 1777. Ifølge bevarede papirer hed stenhuggeren Martin Ulrich og var fra København. På dette sene tidspunkt opsattes udelukkende vildtbanepæle af hugne kampesten, "efterdi en sådan pæl varer

I begyndelsen af århundredet traf bonden på Snubbekorsgård på en vildtbanesten i sit stendige. Der må være tale om en af de sten, som oprindelig stod ved den gamle Roskilde landevej. Stenen flyttedes til gårdens have, hvor den tjente som stotte for flagstangen. Da familien på Snubbekorsgård i 1960'erne flyttede til Gundsolille, flyttede stenen med, og det er der, den er fotograferet. Det forlyder, at stenen snart vil vende tilbage til oprindelig plads. En anden vildtbanesten stod ved kanten af Porsemose mellem Vridslosemagle og Nybolle. Den findes i dag i parken foran godset Katrinebergs gamle hovedbygning, nu plejehjemmet Holme. Det antages, at vildtbanestenene oprindelig var malet røde (cinnober) og indskriften trukket op med gul farve eller hvidt. Andre gange forgyldte man kongens monogram, især på sten der stod ved landevejene.

sålænge verden står". Det gjorde de kongelige vildtbaner derimod ikke. Med krongodsets salg mod slutningen af 1700-årene fulgte vildtbanernes nedlæggelse, og vildtbanestenene mistede deres betydning.

Rømer til minde

En astronom i Vridsløsemagle

Ved vejen, som fra syd fører til Vridsløsemagle, står der på højre hånd lidt før landsbyen en sten med indskrift: "Omtrent 150 m nord for denne sten lod Ole Rømer i året 1704 bygge Observatorium Tusculanum" (L). Stenen er en mindesten opsat i 1944 til ære og minde for den vidtfavnende danske astronom og embedsmand Ole Rømer (1644-1710), som havde tæt tilknytning til stedet.

Ole Rømer studerede matematik og astronomi og var en tid tilknyttet observatoriet i Paris. Her offentliggjorde han i 1676 sin opdagelse af lysets hastighed eller "tøven", som han kaldte det. I 1681 vendte den nu internationalt berømte astronom tilbage til København til et professorat i astronomi.

Kongen anvendte Ole Rømers store begavelse på en række vigtige samfundsområder. Han tildeltes betydningsfulde embeder og var med i kommissioner, der beskæftigede sig med matrikulering, vandforsyning, kalenderreform og meget andet. Han gennemførte et ensartet mål- og vægtsystem og planlagde de store landevejes opmåling.

Ole Rømer var gift ind i den Bartholinske familie og oprettede i 1704 et lille observatorium nær ved Bartholinernes landsted Pilenborg, også kaldet Tusculum, i Vridsløsemagle. Før da havde han foretaget sine observationer fra Rundetårn og boligen i Store Kannikestræde. Det nye observatorium skulle forbedre mulighederne for at bevise Kopernikus' påstand om, at Jorden bevæger sig omkring Solen.

I landobservatoriet stod man i kontakt med observatoriet på Rundetårn ved hjælp af lyssignaler. I årene frem til Rømers død i 1710 var der en livlig astronomisk aktivitet på stedet, og observatoriet opnåede international berømmelse. Herefter fungerede det under stadig forfald og skiftende astronomer indtil ca. 1716. Observatoriet blev da revet ned, og dets nøjagtige beliggenhed gik i glemmebogen. Først i 1978 lykkedes det at genfinde stedet, og Ole Rømer Museet etableredes ikke langt derfra på gården Kroppedal i 1979.

På Ole Romers fødselsdag rejstes mindesten for ham i 1944 - 300året for hans fødsel. Angivelserne på stenen, hvad angår stedet for hans landobservatorium, Observatorium Tusculanum, er ikke helt rigtige; de skyldes en forgæves eftersøgning, som fandt sted i 1923-24. I 1978 blev observatoriets rette sted fundet, og arkæologer udgravede det. Følger man stien bag mindestenen langs skovbrynet og drejer til højre ad den førstkommende sti, kommer man til den markerede observatorieplads. På stenen ses i øvrigt indlagget omridset af et af observatoriets instrumenter.

VEJSTENKISTER OG BROER

VADESTEDETS BYGVÆRKER

Den gamle Roskilde Landevej fulgte landskabets naturgivne linier og holdt sig om muligt til det højereliggende, tørre land. Landevejen havde et nordligere forløb end den moderne, snorlige Roskildevej, som først er anlagt i 1770'erne. Den gamle Roskilde Landevej søgte nordover for at passere den fugtige Store Vejleådal i vadestedet Appevad ved vandskellet mellem Køge Bugt og Roskilde Fjord (M). Et vadested er et sted, hvor vandet er lavt.

Mange af Danmarkshistoriens kendte personer har i tidens løb passeret dette vadested på rejse mellem landsdelene og de vigtige middelalderbyer Roskilde, København og Lund. Nu har vejen her kun lokal betydning. Gode vadesteder har man allerede i oldtiden søgt at forbedre. Vadesteder kunne udvikle sig til rene ingeniørværker med tykke lag af grene, sten og grus. Ved Appevad har vadestedet i tidens løb udviklet sig til en markant vejdæmning over den fugtige dalbund.

Rester af en stenkiste eller stenbro ses ved Appevad under den nuværende Snibbekorsvej. Tidligere var broer bygget af træ det almindelige. Ved forordningen om de kongelige skove fra 1781 blev dette forbudt. Her står: "...for at spare skovene, skal det nøje påses, at i stedet for de træbroer og render, som hidindtil for kongens kasse er blevet vedligeholdt, tid efter anden, ligesom de forfalde, opføres som stenbroer og stenkister".

I sydsiden af vejdæmningen findes i dag halvt begravet og skjult af bevoksning dele af en sløjfet stenkiste, nærmest at regne for et lille broanlæg. Stenkisten tillod tidligere den spæde St. Vejleå at passere under vejen på åens løb fra udspringet ca. 100 m nordligere og mod Køge Bugt. Nu tjener et moderne rør samme formål.

"Broanlæg" er egentlig en fællesbetegnelse for broer og stenkister. Forskellen ligger især i størrelsen. Man kan næsten sige, at hvor en bro fører en vej over et større vandløb, så fører en stenkiste et lille vandløb under en vej.

Opførelsen af stenbyggede broer og stenkister kræver præcist udkløvede store sten. Ved Appevad ses lange og smalle, nøjagtigt udkløvede granitplanker med spor efter adskillige kilehuller. Stenplankerne vidner om 17- 1800-årenes mesterlige stenkløvningsteknik. Der er medgået store mængder kløvesten til bygning af stenkisten ved Appevad. Meget sandsynligt er det stenene fra områdets dysser (se side 12), der har fundet anvendelse her.

Risbybro (før Heslevadbro), som fører vejen mellem Risby og Ledøje over Risby Å, udgøres i dag af simple cementrør (N). Tidligere var her en gedigen lille bro bygget af udkløvede granitkvadre. Broen opførtes i 1789 for kronens kasse (32 Rigsdaler), da man ved ophævelsen af markfællesskabet flyttede vejen mod øst. Omkring 1955-56 blev vejen udvidet og broen revet ned. Mange af broens kvadre fandt heldigvis anvendelse i en have nærved.

Stendiger

Enemærkets hegningsmiddel

Gamle kirkegårde er ofte afgrænset af stendiger. De markerer skellet mellem indviet og uindviet jord og kan være opført helt tilbage i middelalderen. Det er nu ikke tilfældet med de måske hundredårige kløvestensmure sat i mørtel, som ses i Herstedvester og i Ledøje, men de har haft ældre forgængere.

Også gårdenes toftegrænser i landsbyerne kan være stensatte og af stor ælde. Det samme gælder stendiger ved gamle herregårde. Så godt som alle andre stendiger, bøndergårdenes stendiger i det åbne land, er højest et par hundrede år gamle, fra den tid omkring år 1800 da gårdene fik udskiftet deres jord af fællesskabet.

Før da blev jorden dyrket i et landsbyfællesskab med mange små lodder til hver enkelt gård. Nu blev lodderne "skiftet ud" så hver gård fik lagt jorden samlet. Udskiftningen var et led i en mere intensiv udnyttelse af jorden. Med udskiftningen opstod helt nye ejendomsskel og behov for permanente hegn - skel mod naboer, værn omkring egne marker. Hvor der var tilstrækkeligt med sten, blev stendiget enemærkets hegningsmiddel.

Stendigernes konstruktion varierer, lige fra noget, der nærmest ligner jordvolde med tilfældigt opkastede sten, over jorddiger med en lodret stenmur på den ene side, eller gærder af en række udkløvede kampesten, og til dobbelte stendiger, hvor mellemrummet er fyldt op med småsten eller jord. Materialet til stendigerne fik man fra de sten, der måtte ryddes væk fra agerjorden. Havde en gård ved udskiftningen fået marker på en del af det gamle overdrev, måtte der samles sten, før jorden overhovedet kunne dyrkes.

En anden årsag til stendigernes fremvækst var manglen på træ. I kongelige forordninger udstedt i 1781 påbydes det kronens fæstebønder at opføre stendiger

Skovdige, Vestskoven ved Risby (O). Skovbruget blev i lighed med landbruget reguleret i årene omkring år 1800. Skovene var på denne tid blevet så små, at kongemagten forudså en energikrise. I 1805 kom fredskovsforordningen. Den ødelæggende brug af skovene som græsningsjord for husdyrene skulle afvikles, og skovene indhegnes. Dette blev ofte i form af et stendige, og denne tradition er i nyeste tid ført videre i Vestskoven.

Et fornemt stendige hegner langs vejen til Stenagergårds tidligere, nu øde tomt på sydsiden af Snubbekorsvej over for Rolighedshuset (P). Stendiger er iøjnefaldende historiske vidnesbyrd om en imponerende arbejdsindsats i et lavteknologisk samfund. Sløjfning af diger gør landskabet og historien fattigere. Stendiger (og jorddiger) er i dag omfattet af naturbeskyttelsesloven og er herved sikret.

i stedet for risgærder, hvis der fra naturens side var tilstrækkeligt med sten. Alle andre bønder anbefaledes det at opføre stendiger. Det kongelige Landhusholdningsselskab uddelte årligt indtil 1830 præmier til dem, der havde bygget stendiger.

Ledstolper af sten

Vejen til Katrineberg

Drejer man af ved Bavnegård lidt uden for Vridsløsemagle og fortsætter mod nord ad grusvejen Høholmvej, vil man bemærke, at vejen pludselig drejer 90 grader mod øst for at følge ejerlavsgrænsen mellem Vridsløsemagle og godset Katrineberg. Hvor vejen drejer, står i vejkanten et gammelt træ og lidt derfra to gamle ledstolper (Q). Stolperne er kløvet ud i granit og bærer tydelige spor efter stenhuggerens arbejde. De er simpelt udformet og blot forsynet med gennemboring og jernbeslag til et lukke. Tidligere fortsatte vejen også mod vest - gennem leddet her - løb nord om Sengeløse Mose og endte et par kilometer længere fremme ved gårdspladsen foran godset Katrinebergs bygninger!

Hvor vejen passerede gennem leddet og ind på godsets enemærke, lå det lille ledsted Løgten, beboet af "manden i Løjten", som man sagde lokalt. Her var tændt lys, så man også i nattemørke kunne finde frem. Vejen er nu pløjet op, og "Løjte-huset" er også borte. Tilbage er træet og de to ledstolper, som markerer den gamle vej fra hovedstaden til Katrineberg.

Vejen over Katrinebergs marker er først nedlagt i dette århundrede. Den nedlagte vej har fulgt vandskellet mellem Sengeløse Mose og Porsemose, som ligger til begge sider. En vej over denne smalle landbro omtales muligvis allerede i 1488 i forbindelse med udstedelsen af et skøde. Ved dette skøde sælger rådmand i Roskilde Jep Andersen til velbyrdig mand Peder Hansen, borgmester i Helsingør, en gård "liggendes i mellen Roschilde oc Kopmanhauen aff sydes uth fra Snubbe Kors udi eeth som hedr Holme liggendes i

Ledstedet Lygten ligger hvor en vej tidligere førte ind over godset Katrinebergs jorder. Til skel, hegn og gærde - grænser i landskabet - hørte tidligere led. Her kunne man passere ind og ud af enemærket og lukke af for dyrs adgang. Men også hindre ubudne i at komme til og fra. Var enemærket som her en herregård, kunne ledstolperne være særligt udformede og ledstedet forsynet med ledvogterhus.

Lille Hæreth i Sengeløse sogn...". Den forsvundne bebyggelse Holme lå på det nuværende Holmemarken nordøst for Katrineberg. Jorden til de to Holmegårde blev i 1688 lagt under godset Katrineberg.

Godset Katrineberg var indtil reformationen det biskoppelige len Rårup, hvis historie går langt tilbage i middelalderen. Rårupgård fik i 1661 navnet Cathrineberg efter Cathrine Sehested, enke efter rigsråd Sigvard Urne.

Rytterskoletavler

Frederik 4.s skoler

Midt i Herstedvester landsby ligger en rødpudset bygning solidt opført i teglsten og med stråtækt tag. I facaden er indmuret en fint forarbejdet tavle af sandsten (R). Den bærer Frederik 4.s kronede monogram over en indskrift på latin og på dansk. Tavlen har tidligere siddet over husets hoveddør, som da var noget lavere. Bygningen er sognets første skolebygning - fælles skole for børnene i Herstedvester, Risby og Vridsløselille. Den er opført i 1721 eller årene lige efter som en af i alt 240 "kongelige" skoler, som Frederik 4. lod bygge

Sandstenstavle på rytterskolen i Herstedvester. Under Frederik 4.s kronede monogram læses på latin: "Denne skole, og i alt 240, har jeg (kongen) ladet bygge i de distrikter, som jeg har oprettet til altid at forsørge 12 rytteskadroner". Så følger årstallet MDCCXXI (1721). Nedenunder findes et vers skrevet på dansk:

"Halvtredsindstyve år Gud har du mig opholdet
at sygdom, krig og pest mig intet ondt har voldet.
Thi yder jeg min tak og breder ud dit navn
og bygger skoler op de fattige til gavn.
Gud, lad i dette værk din nådes fylde kende.
Lad denne min fundats bestå til verdens ende.
Lad altid på min stol en findes af min æt,
som mener dig min Gud og disse skoler ret".

Arbejdet med at hugge de mange sandstenstavler blev overdraget den københavnske stenhuggermester Iohan Christopher Heinbrodt, "bilthucker i steen". De første 150 færdige tavler leveredes 1726, de resterende 90 stk. i 1727. Den anvendte sandsten er af nordtysk oprindelse.

Frederik IV. Maleri på Jægerspris Slot.

- de såkaldte rytterskoler. Navnet rytterskole hentyder til, at disse skoler var lagt i de 12 rytterdistrikter ud over det ganske land, som gav underhold for det militære rytteri. Også Ledøje fik rytterskole. Bygningen er bevaret og ligger Ledøje bygade nr. 10, men er meget ombygget.

Alle skoler var ens med skolestue og stald i den ene ende og en beskeden lærerbolig i den anden. Skolestuens indretning var enkel - oprindelig med bænke og borde hvilende på pæle nedrammet i gulvet samt en slags rækværk, så at drenge og piger holdtes adskilte. I 1868-84 var Zakarias Nielsen enelærer ved skolen i Herstedvester. I en bog har han fortalt om glæden ved "at staa som Enehersker over 130 Undersaatter". Han tilføjer: "men da der ikke paa Bænkene var Plads til dette Tal smaa Bagdele, maatte jeg stadig stille nogle Elever med deres Bøger og Tavler ved Vindueskarmene". Først i 1872 da Vridsløselille fik egen skole, blev der mere plads.

Rytterskolen i Herstedvester blev i 1912 afløst af en ny skolebygning. Herefter var der brugsforening i huset frem til 1968. Bygningen er nu restaureret og anvendes som menighedshus.

Rytterskolen i Ledøje var i brug som skole frem til 1924, hvorefter også den blev afløst af en ny bygning. Sandstenstavlen fra rytterskolen i Ledøje har, som det er almindeligt, fulgt de skiftende skolebygninger. Den findes i dag indmuret ved indgangen til Søagerskolen.

Skitse til en gravsten

Slægten Bindesbøll i Ledøje

Arkitekten Gottlieb Bindesbøll (1800-1856), nok mest kendt for sit hovedværk, det unikke Thorvaldsens Museum, er født og opvokset i Ledøje, hvor hans far var præst. Slægten har lokalt sat sig minder på kirkegården i Ledøje i form af gravsten (I). Over moderen Karen Johanne Bindesbøll, død i 1807, findes et smukt og enkelt nyklassisk gravmæle i form af en søjle af rød sandsten med en lang inskription. Over faderen, præsten Jens Bindesbøll (1756-1830), ses på tårnets udvendige sydside en plade af kalksten sat af sønnen, biskop Severin Bindesbøll. Også faderen var oprindelig tiltænkt et kunstnerisk udformet gravminde efter tegning af Gottlieb Bindesbøll i samarbejde med Constantin Hansen. I et brev af den 22. december 1845 skriver Gottlieb til broderen Severin: "indlagt et Krads af den Sten der skal staa paa Faders Grav om Du synes om den saaledes, saa vilde den Sten falde fra mit Hjerte. Const. Hansen har tegnet Figuren overmaade smukt,

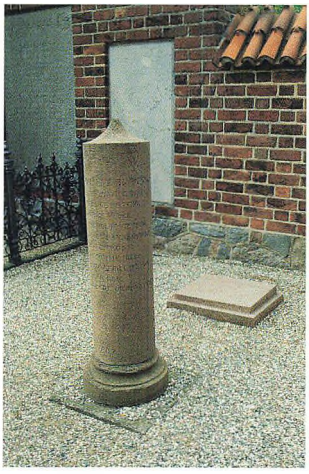

Nyklassisk gravmæle på kirkegården i Ledøje i form af mindesøjle for: KAREN JOHANNE BINDESBÖLL/ FÖD HORNEMANN - *41 AAR GAMMEL/ DEN KIERLIGE HUSTRO/ DEN OMME MODER/ DEN MUNTRE HULDE VENINDE/ DEN JEVNE GODE DANNEQUINDE/ HVIS BLIDE TRÖST/ HVIS VIRKSOMME HIELP/ FORDUM HUSVALEDE LIDENDE/ HVILER HER/ SAVNET BEGRÆDT UERSTATTELIG/ 1807.*

I det antikke Grækenland blev søjlen - foruden som bærende arkitekturelement - også benyttet som mindestøtte, gravsten og æressøjle. Søjlerne, der tjente de klassicistiske billedhuggere til inspiration, var æressøjler, som de så i Rom. Især de, der var rejst til minde om romerske kejsere.

Skitse af udkast til ikke udført gravsten for præsten Jens Bindesbøll. Skitsen findes i et brev fra Gottlieb Bindesbøll til broderen den 22. december 1845. Det kgl. Bibliotek. Her gengivet efter Bramsen 1959.

jeg har tænkt mig ham som han stod ved Moders Grav, Du husker det nok, og Hansen har forstaaet det smukt. Stenen bliver fint hukket og sleben i Vinter og opsat til Foraaret og Omkostningerne overstiger ikke vores Evner". Den omtalte skitse findes stadig i brevet (Det kgl. Bibliotek) og viser en simpel stele med kvadratisk grundrids og cirka fire gange så høj som bred. På den ene side præstens figur i relief, på den anden side et kors og på de to øvrige sider en kort inskription. Gravmindet blev desværre aldrig udført, omkostningerne har vel alligevel oversteget evnerne.

Et sidste gravminde med tilknytning til slægten Bindesbøll er kommet til i nyeste tid - en enkelt udformet liggesten af rød kalksten over kunsthistorikeren Vilhelm Wanscher (1875-1961) og hustru, billedhuggeren Hilda Wanscher, født van Lennep (1887-1973). På stenen læses efter Vilhelm Wanschers navnetræk TENAX PROPOSITI VIR. Det er latin og oversættes enklest: principfast mand. Stenen er placeret ved foden af mindesøjlen for Karen Johanne Bindesbøll, som var Wanschers tipoldemoder.

Gravminder

Gravsten fortæller Albertslund-historie

Set i historisk perspektiv er det forholdsvis nyt at anbringe varige gravminder på kirkegården. Standspersoner lod sig tidligere begrave inde i kirken, i kirkegulvet, og det var derfor inde i kirken, man satte sig minder i form af gravsten og tavler. Almuens, menigmands, gravsteder ude på kirkegården var indtil 1800-årenes begyndelse almindeligvis blot kendetegnet ved en jordtue og et kors af træ. Det var først i takt med bondestandens stigende selvbevidsthed og et forbud i 1805 mod begravelser inde i kirkerne, at kirkegårdene begyndte at få det udseende, vi kender i dag. Eller rettere kendte. For da det omkring 1960 ikke længere var moderne, at skilte med hvem og hvad man var, fik mange kirkegårde et ensformigt præg med store omreguleringer og stadigt mere anonyme indskrifter på mere og mere ensartede gravsten. Kulturhistorisk værdifulde gravsten og stenhuggerarbejder gik ved samme lejlighed tabt, hvorved kirkegårdene forarmedes yderligere. Dette forhold er man nu mere bevidst om, og bevaringsværdige gravminder fredes, således at kirkegården med sine gravsten fortsat kan vise skiftende tiders skik og formsprog samt afspejle det omgivende samfunds persongalleri og udvikling - lokalhistorien.

På kirkegården i Herstedvester afspejler gravstenene med deres indskrifter tydeligt overgangen fra landkommune til det moderne Albertslund (G). Gården Albertslund, der gav navn til kommunen, har sit eget familiegravsted; stadsingeniør Jens Chr. Høgh (1915-1975), der var en af hovedkræfterne i skabelsen af det moderne Albertslund, har fået en mindre sten med påsatte bronzebogstaver; og endelig findes en sten rejst over borgmester Hans Nielsen (1896-1989), en fremsynet sognerådsformand og borgmester i en periode, hvor nutidens Albertslund blev grundlagt. De mange gravsten over gårdejere, husmænd, gartnere og mælkeforpagtere vidner om nu fortrængte, men tidligere egns-

typiske erhverv, mens fængselsfunktionæren repræsenterer en statsinstitution, som flyttede på landet og en ny æra. Kirkegårdens gravstene er at læse i som en åben historiebog.

Gravminderne på Herstedvester kirkegård afspejler lokalsamfundets historie. Med gravstenen over Heidi berøres også en del af nyere tids verdenshistorie og koldkrig. Den fine og særprægede gravsten er udført af billedhuggeren Berndt Wilde, Adlershof, daværende Østberlin og er bragt ud af DDR i marts 1989. Stenmaterialet er grå marmor og er et bygningsfragment fremskaffet fra den historiske Rigsdagsbygning i Berlin.

Landsbyernes mange sten I

Ledøje og Vridsløsemagle

Smedestenen ved gadekæret i Ledøje står tilbage, hvor den ene af landsbyens to smedjer lå, til den blev revet ned i 1973 (S). Smedestenen er en tilhugget granitsten forsynet med jernbeslag. Der er faktisk tale om en skruestik, som har stået i det fri uden for smedjen. Foroven på stenen er der boret to huller, og derigennem går to svære jernbolte forsynet med gevind og møtrikker. En tyk overfaldsplade sidder på boltene og danner en del af skruestikken. Skruestikken var beregnet til at fastholde vognaksler, når de skulle forsynes med gevind. På stenen kunne også monteres en simpel bukkemaskine. Med dette værktøj kunne jernbånd til vognhjul bøjes i form. Hvor smeden blev antaget af bymændene, stillede de smedje og bolig til rådighed, mod at han udførte smedearbejdet til en rimelig pris. Landsbysmedjen lå derfor som her ofte på den fællesejede jord midt i landsbyen.

Gravstenen rejst over Peder Tønnesen fra Brydegård i Ledøje skal illudere en grotte. Grotten er omvokset med planteranker af vedbend, som er sirligt udhugget i sandstenen. Yderligere er tilføjet et stort kloverbladskors og tavle i hvid marmor. Inskriptionen fortæller, at Peder Tønnesen er født i 1776 og døde i 1859. Desuden er der på marmortavlen indhugget et vers, hvor datidens stavemåde og et anstrøg af sjællandsk dialekt ses:
DU STELLE GIK DIN DØD I MØDE, / DA TIDEN NÆRME SIG FOR DIG, / NO HVILER DU I JESU NAVN, / FARVEL, FARVEL, FOR SIDSTE GANG.
Kirkegården i Ledøje (I).

Lige siden oldtiden har mennesket rejst sten, bauta, når nogen eller noget skulle mindes og ikke forglemmes. Her er det "Fredsstenen" rejst i Ledøje til minde om befrielsen den 5. maj 1945, som er under transport til byen samme år. Selve stenen blev fundet i krigsårene på en parcel nord for landsbyen, hvor der blev taget græstørv til brug for besættelsesmagtens udvidelse af Værløse flyveplads. Det var Ledøje Borger- og Grundejerforening, der tog initiativ til opstilling af stenen og en flagstang på byens gamle skoleplads (T). Også i Herstedvester måtte man have en 5. maj-sten. Den blev opstillet ved kirkepladsen på det sted, hvor byens sprøjtehus tidligere lå (U). Foto i Ledøje-Smørum Lokalarkiv.

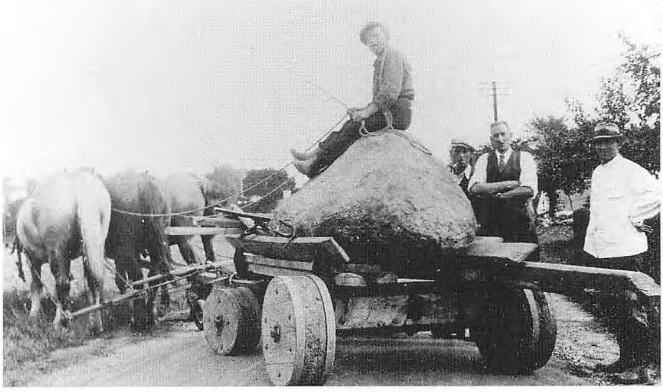

Sol står op - sol går ned. Livet og døden. Smuk og enkel symbolik hugget i sten. Gravminde fra 1920'erne. Kirkegården i Ledøje (I).

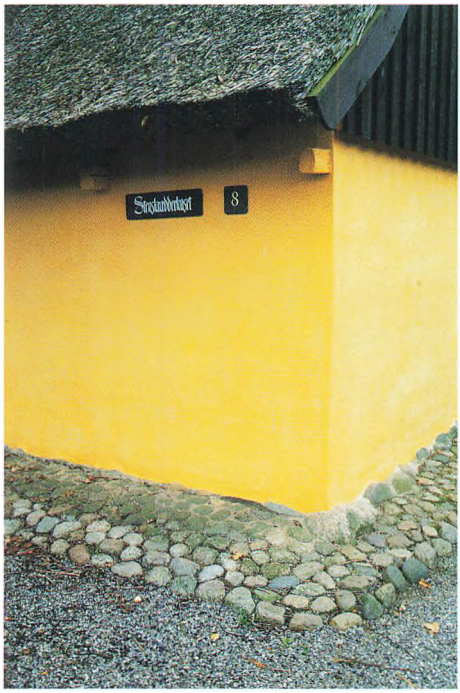

Stenskrædderens hus i Bartholinstræde i Vridslosemagle (V). Huset har navn efter en skrædder, der, da skrædderiet ikke ville løbe rundt, begyndte at slå marksten i stykker til skærver til kommunens veje. Han blev vejmand. Bemærk i øvrigt den smukke pikstensbrolægning ved huset. Dette var pikmandens arbejde - men ham kunne huset forstås ikke navngives efter. Langs facaderne på bindingsværkshuse lagde man pikstensbrolægning med fald væk fra facaden og med den funktion, at belægningen skulle beskytte den kalkede væg mod fugt og jordstænk.

I Vridsløsemagle har man for at mindes fortiden rejst et stensat bystævne på en del af den gamle fællesjord midt i landsbyen (X). Når landsbylavet (beboerforeningen) holder møde, tager oldermanden sæde på stenen i midten. I Ledøje har man et lignende bystævne, også her ret nyt (Y). De gamle landsbysamfund var i dyrkningsfællesskabets tid organiseret gennem nedskrevne love og vedtægter. Landsbyens forhold blev behandlet og fastlagt på bystævnet under ledelse af oldermanden. Bystævne blev holdt i det fri på landsbyens samlingsplads eller i tilfælde af dårligt vejr hjemme hos oldermanden. Stedet, hvor man holdt bystævne i det fri, kunne være en plads med et lige så stort antal sten, som der var gårde i byen, sat i en rundkreds eller række. Men det var ikke det almindelige. Kun få af de stensatte bystævner er "ægte", det vil sige fra landsbyfællesskabets tid. Mange stensatte bystævner er først rejst sidenhen - de er udtryk for nationalromantik og lokal interesse for landbohistorie. Det gør dem ikke mindre interessante.

Japansk sten- og vandhave anlagt i privat have i Vridsløsemagle landsby. Den klassiske japanske have er til meditation og fordybelse. Det eksotiske haveanlæg er tegn på, at verden bliver stadig mindre.

Landsbyernes mange sten II

Risby og Herstedvester

1. *På vejmandens ambolt-sten blev marksten slået til vejskærver. Skærverne blev anvendt til udbedring af huller i vejene. Vejmandens amboltsten lå forhen i vejsiden, nem at kende, hulet i skålform af brug. Nu om dage finder man dem genanvendt i landsbyernes stengærder. Her i et stengærde over for kirkepladsen i Herstedvester (U). I Ledøje findes en tilsvarende sten i en indkørsel over for den gamle rytterskole (Z).*

2. *En oldtids-skubbekværn af sten har fundet anvendelse som fuglebad ved et gravsted på kirkegården i Herstedvester (G). Skubbekværne af denne type var i anvendelse til grutning af korn gennem 4000 år fra bondestenalder og frem til romersk jernalder. Da blev den gammeldags skubbekværn i tiden omkring år 200 e.Kr. afløst af drejekværnen. Også drejekværnen var tildannet af sten.*

3. *Midt i Herstedvester landsby, i en indkørsel i Storstræde, står man pludselig over for en ejendommelig portopsats hugget i granit (Æ). Opsatsen stammer angiveligt fra det gamle Frederiksberg Krystalisværk, som lå Finsensvej nr. 3 og var opført i 1914. Herfra leverede en hærskare af hestevogne hver dag kolende blokke af is til Københavns fødevareforretninger og husholdninger gennem et halvt århundrede, indtil det elektriske køleskab blev hvermands eje.*

4. *Billedhuggeren Gunnar Westman (1915-1984) har sat sit præg på Albertslund. Her kan beboerne i Hyldespjældet ved Herstedvester glæde sig over en drikkebrønd - ikke hugget i sten, men støbt i kunststen; Og det er dog noget, som H.C. Andersen ville have sagt (Ø).*

1. 2.

3. 4.

5. *Det er god skik på en gård at anbringe en stor sten med gårdens navn ved indkørslen. Især efter at mere dybtgående markredskaber i nyere tid er taget i anvendelse og har blotlagt mange nye store sten, har skikken grebet om sig. Tingagergaard i Risby landsby refererer med sit navn til marknavnet Ting Agre (AA). Ting Agre blev en del af gårdens tilliggende, da landsbyens gamle dyrkningsfællesskab blev ophævet og byens jorder "udskiftet" i 1791, således at hver enkelt gård fik sin jord liggende samlet. Marknavnet Ting Agre er fra dyrkningsfællesskabets tid, da bymarken blev dyrket i fællesskab, og hver gård havde mange små og spredtliggende agre i bymarken. Selve marknavnet Ting Agre viser tilbage til en gammel tingvej, der fra Ledøje løb over Risby Mark til Ejby Lund nord for Glostrup, hvor Smørum herredsting afholdtes i 1500-årene.*

6. *Gl. Risbygårds store stensatte mødding (BB). En stor mødding var tegn på rigdom. Bagved ses gårdens staldlænge i hvidkalket grundmur af teglsten med fine murede detaljer. I løbet af 1800-årene erstattede grundmuren efterhånden bindingsværket inden for landbrugsbyggeriet. Byggeriet var stærkt traditionsbundet. Hvidkalkede gårde med længer samlet omkring en gårdsplads dominerede billedet. Det var et beskedent byggeri præget af klassicismens enkelthed og mådehold. Ved Risby var man tidligt leveringsdygtige i lokalt producerede teglsten til byggeri. Allerede ca. 1844 begyndte teglproduktionen her baseret på en lokal forekomst af egnet ler til teglstrygning og torv som brændsel. Tre teglværker afløste hinanden frem til 1919, hvor produktionen ophørte. Foruden at producere til lokalt byggeri har man antagelig leveret til Vestbanen og til den store udbygning af København på Vesterbro og på Nørrebro, der skete i 1880'erne og 1890'erne. De gamle lergrave fra teglproduktionen ligger i dag som søer ved Orchidévej og Hedeengvej i Vestskoven nord for Risby (CC).*

7. *Leje-sten til porthængsel fra en af Risbys gamle gårde. Stenen er nu indbygget i et stengærde ud mod Risbystræde (DD).*

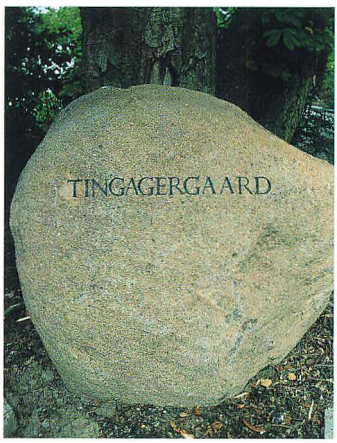

5.

6.

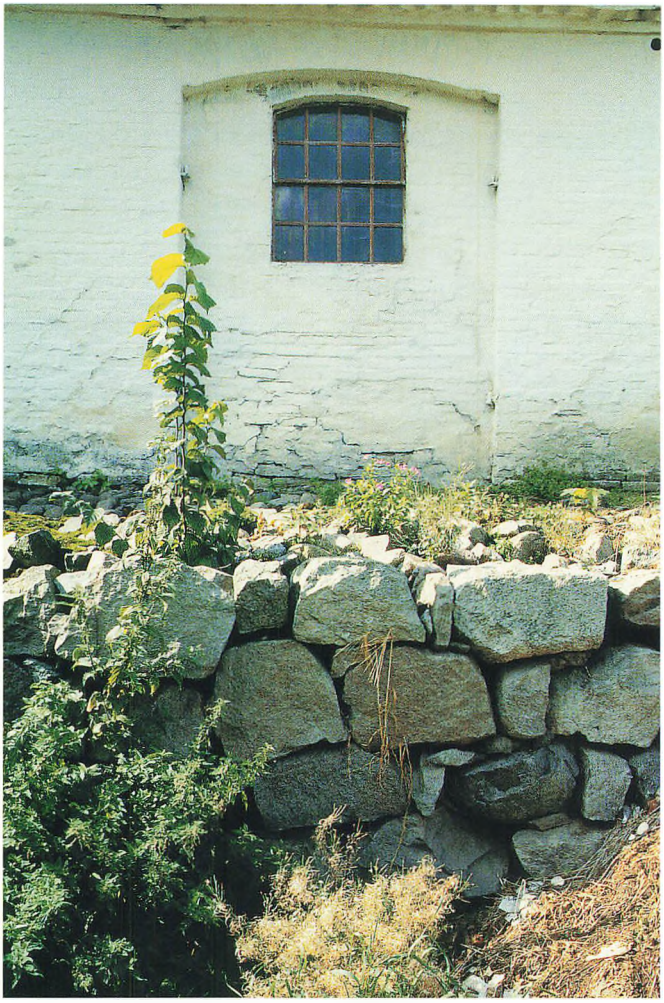

7.

"Slutsten"

Færdsels- og fredningsregler

I 1992 kom en ny naturbeskyttelseslov. Loven giver retningslinier for færdsel i landskabet og fastsætter bestemmelser om fredning og beskyttelse af en række fortidsminder. Det følgende er en kort oversigt.

I statsskovene må man færdes overalt, dog uden at forcere hegn omkring nyplantede skovparter. Færdsel i privatejede skove må kun foregå på skovveje og -stier. Adgang her må kun ske fra kl. 7 morgen til solnedgang, og ophold må ikke finde sted inden for 150 m fra beboelses- og driftsbygninger. Hunde skal holdes i snor. På dage med intensiv jagt eller skovarbejde kan der være lukket for offentlig adgang. Også adgang til ganske små privatejede skove kan indskrænkes ved skiltning.

I det åbne land gælder, at følger man anlagte veje og befærdede stier er der principielt adgang for alle til fods eller på cykel. Man skal respektere skilte på private veje, som forbyder uvedkommende adgang. Udyrkede arealer er åbne for færdsel til fods og ophold, hvis der er lovlig adgang dertil. Hunde skal føres i snor. I øvrigt gælder på privatejede arealer samme indskrænkninger i færdsel og ophold som for tilsvarende skove.

Om fortidsminderne hedder det i naturbeskyttelsesloven, at deres tilstand ikke uden videre må ændres. Det samme gælder med den nye lov også for sten og jorddiger. Følgende fortidsminder med tilknytning til bogens emne er omfattet af beskyttelsen, når de er synlige i terrænet: røser, stengrave, dysser, jættestuer, skibssætninger, ruiner, runesten, bautasten, sten med helleristninger, kors, milepæle, vildtbanesten og lignende. Hertil kommer efter nærmere meddelelse bro- og vejanlæg, stenvolde, stenrækker, sten hvortil der er knyttet folketro, krigergrave, mindesmærker samt sten- og jorddiger. Fortidsminder, der ligger skjult i jorden, er beskyttet ved anden lovgivning (museumsloven).

Om kirkernes omgivelser bestemmes, at der generelt ikke må opføres bebyggelse med en højde over 8,5 m

inden for en afstand af 300 m fra en kirke. I 1986 blev vedtaget en lov, der gor det muligt at frede bevaringsværdige gravminder på kirkegårdene.

På nogle fortidsminder, her Bavnehøj ved Vridsløsemagle, står en fredningssten med indhugget kongekrone og FM for Fredet Mindesmærke (EE). Fredningsstenen viser, at fredningen af fortidsmindet er sket frivilligt før 1937, hvor Danmark fik den første naturfredningslov. Herefter blev alle synlige fortidsminder automatisk fredede. Meget var da allerede gået til, eksempelvis Bavnehøjs tvillinghøj, der sløjfedes i 1890. Loven er sidst ændret i 1992 til Naturbeskyttelsesloven, men det grundlæggende princip, at ethvert synligt fortidsminde uden videre er fredet, gælder stadig. De smukke fredningssten af bornholmsk granit kan være udformet nærmest som en lille buttet obelisk med pyramideformet afslutning. Disse små stenhuggerarbejder rækker dermed tilbage til nogle af historiens ældste og største stenmonumenter, pyramiden og obelisken med tilknytning til grav- og solkult.

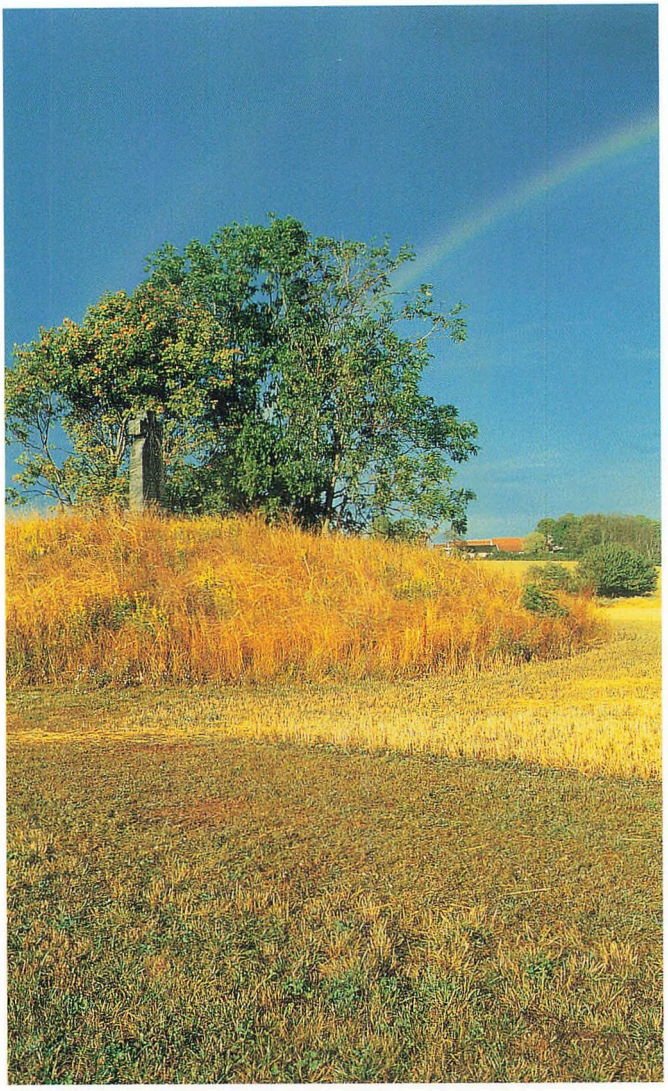

LITTERATURFORTEGNELSE

OG YDERLIGERE LÆSNING, EMNEOPDELT

STEN, STENHUGGER, TEKNIK, HISTORIE

B.Haller: Stenen, hammeren & mejslen. Arbejdsbog om en skulptur. Høst & Søn 1988.

O.Holm: Hugning i sten. Forlaget Tommeliden 1996.

C.Jacobsen: Skærver, tegl og mosetørv. Råstoffer på Viborgegnen. Viborg Leksikon 5. Viborg Stiftsmuseum 1987.

L.Jensen: Lars Jensen, Kroppedal. Årsskrift 1988. Høje-Taastrup Kommunes Lokalhistoriske Arkiv, s.41-67.

W.S.Jensen: Stenhugger. Dansk Håndværk II (E.Hansen red.). København 1944.

J.H.Jønsson: Sten og sten er to ting. Skåltegn, kløvesten, møller og broer ved Hove Mollegård. Årsskrift 1993 f. Ledøje-Smørum Historisk Forening og Arkiv s.26-29.

F.Kaul & K.J.Krogh: En lidet påagtet stenkløvningsteknik - og om oldtidsminder som stenbrud. Årbøger f. Nordisk Oldkyndighed og Historie 1990. København 1990.

I.M.Kirkeby (Red.): Sandstensportaler i Danmark. Skov- og Naturstyrelsen. Christian Ejlers' Forlag. København 1995.

J.Kornerup: Materialet i de ældste danske kirker. Aarboger f. Nordisk Oldkyndighed og Historie 1870 s.139-168. Kjøbenhavn 1870.

V.V.Nielsen: Stenhugger. Gamle danske håndværk s.269-275 (G.Nellemann & Danielsen,J. red.). Politikens Forlag 1971.

U. & V.Nielsen, Moltke,E.: Pikhammeren - kan man også skrive med den? hikuin 6. Forlaget hikuin, Moesgård 1980.

E.M.Norregaard: Stenene i vore gamle Bygninger. Stenhuggerlauget i København. København 1950.

P.V.Petersen: Flint fra Danmarks Oldtid. Høst & Søn 1993.

P.Smed: Sten i det danske landskab. Geografforlaget 1989.

V.Thorlacius-Ussing (Red.): Danmarks billedhuggerkunst fra oldtid til nutid. København 1950.

Stenhuggerlauget i Danmark: "Sten". Fire temahæfter om sten. Hæfte 4: Sten, materialer og bearbejdning. Uden år.

S.Vadstrup: Stenhuggerhåndværket. Sandstensportaler i Danmark (I.M.Kirkeby red.) s.86-134. Skov- og Naturstyrelsen. Christian Ejlers' Forlag. København 1995.

L.Vognsen: "Stenbevaring" - en vejledning. Konserveringsanstalten for museerne i Ribe og Ringkjøbing Amter 1987.

K.H.Østergaard: Kvaderstensteknik. Årbøger f. Nordisk Oldkyndighed og Historie 1962. København 1963.

KULTURLANDSKABET, GENERELT

C.H.Bang: Guide til Danske fortidsminder. Gyldendal 1994.
V.Etting (Red.): På opdagelse i Kulturlandskabet. Udgivet i samarbejde med Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. Gyldendal 1995.
V.Etting & Møller,P.G. (Red.): De kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i planlægningen. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1996.
J.H.Jønsson: "Danmarkshistorien i Vestskoven". Udgivet af Albertslund Kommune 1991.
B.Jørgensen: Stednavne i Københavns Amt. Smørum Herred - Sydlige del. Danmarks Stednavne nr. 19. København 1988.
Roskilde Amtsmuseumsråd: Et hegn er et tegn - eksempler på bevaringsværdige kulturspor. 1997.

KIRKER, KIRKEINVENTAR

K.Kryger: Middelalderens bemalede stenskulptur i Danmark. hikuin 3. Forlaget hikuin, Moesgård 1977.
E.Moltke, Møller,E. & Schultz C.G.: Danmarks Kirker III, Københavns Amt 1.Bd. København 1944.
M.Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte. København 1941.

HERREDSFOGEDER, LIGGESTEN

G.Benzon: Gamle danske gulve (Kirkens gulve s.92ff). Kreditforeningen Danmark. København 1988.
R.Bertouch & M.Fontenay: Menigmands Minde. Motiver og mestre bag vore folkelige gravminder, især på Lolland-Falster, s.110ff. 1971.
C.Heilskov: Herredsfogder i Kobenhavns amt indtil sidst i det 17. århundrede. Fra Københavns Amt 1950. Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt s.75ff. Roskilde 1951.
E.Moltke, Møller,E. & Schultz C.G.: Danmarks Kirker III, Københavns Amt 1.Bd. København 1944.
A.H.Pedersen: Birketing i Gl. Københavns Amt 1521-1965. Juristforbundets Forlag. København 1968.

STEN I FOLKETROEN

M.Lidegaard: Danske sten fra sagn og tro. 1994.
A.H.Pedersen: Sagn og Tro knyttet til Sten i Ballerup og Omegn. Fra Københavns Amt 1928. Årb. udg. af Hist. Samf. f. Københavns Amt 1928.
A.F.Schmidt: Danmarks kæmpesten i folkeoverleveringen. Danmarks Folkeminder Nr.39. 1932.

SNUBBEKORS

Thiset: Snubbe-slægtens mindesmærker i Sengeløse sogn. Årbøger f. Nordisk Oldkyndighed og Historie s.139-178. Kjøbenhavn 1895.
C.Thykier: Snubbekorset, Bartholinerne og Ole Rømer. Årsskrift 1983, Høje-Taastrup Kommunes Lokalhistoriske Arkiv, s.77-87. 1983.

MILESTEN, VILDTBANEPÆLE

E.Draiby: Gamle danske milepæle. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1990.
K.-E.Høgsbro: Vildtbanepæle. Antikvariske studier. Tilegnet Knud Thorvildsen (Sv.E.Albrethsen red.) s.251. 1977.
B.Jønsson: Jagt - en kongelig sport. Kong Frederik den Syvendes Stiftelse på Jægerspris 1997.

OLE RØMER

A.H.Andersen, Siemen,P & Thykier,C.: Det tusculanske observatorium: Ole Rømers landobservatorium i Vridsløsemagle. Antikvariske studier 2, s.143-160. Fredningsstyrelsen 1978.
H.Kjær: En gammel Beretning om Ole Rømers Observatorium Tusculanum. Årb. udg. af Hist. Samf. f. Københavns Amt s.83-99. 1924.
C.Thykier: Stjernekiggerhuset. Skalk 1978/5.
C.Thykier (Red.): Ti Rømer-facetter. Udgivet af ole albrechtsen bogtryk + offset i.s. Albertslund 1989.

STENKISTER, BROER

K.-E.Høgsbro: Broer - Recente fortidsminder. Antikvariske studier 2, s.161-176. Fredningsstyrelsen 1978.
K.-E.Høgsbro: C.J.Thomsens fredningsinitiativ i 1828. Nationalmuseets Arbejdsmark s.21-29. Nationalmuseet, 1985.
N.H.Jessen: Broanlæg. Bevar din arv (I.Nielsen red.) s.278-281. Skov- og Naturstyrelsen 1987.

STEN- OG JORDDIGER, LEDSTOLPER

Hovedstadsrådet: Planlægningsrapport nr.55. Sten- og jorddiger i hovedstadsregionen. Hovedstadsrådet 1989.
N.H.Jessen: Stendiger. Bevar din arv (I.Nielsen red.) s.292-295. Skov- og Naturstyrelsen 1987.
E.Porsmose & Jessen,N.H.: Stengærder - enemærkets hegningsmiddel. Fortidsminder 1985. Antikvariske studier 7, s.108-130. Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen 1985.
Aa.Valentiner: Cathrineberg. Danske Slotte og Herregårde. Ny Samling, første bind (A.G. Hassø red.) s.239-244. København 1944.

RYTTERSKOLER

S.Ellkier-Pedersen: Bogen om Rytterskole-tavlerne. En undersøgelse i 250-året (1721-1971).Universitetsforlaget i Aarhus 1971.
Z.Nielsen 1963: Skoleliv i Herstedvester 1868-84. Glostrupbogen s.34-45.
Skalk: - og bygger skoler op. Skalk 1997/1

SLÆGTEN BINDESBØLL

H.Bramsen: Gottlieb Bindesbøll. Liv og Arbejder. Selskabet til udgivelse af Skrifter om danske Mindesmærker. København 1959.
K.Fauk: Familien Jens Bindesbøll, Ledøje 1797-1830. Ledøje-Smørum historisk forening og arkiv. 8.Årg. Nr.1 /1986.

K.Fauk: Livet i Ledøje Præstegård 1797-1830. Arkitekten Michael Gottlieb Bindesbølls barndomshjem. Årsskrift 1992. Ledøje-Smørum Historisk Forening og Arkiv. 1992.
K.Kryger: Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820. Christian Ejlers Forlag. København 1985.

GRAVMINDER

R.Bertouch & M.Fontenay: Menigmands Minde. Motiver og mestre bag vore folkelige gravminder, især på Lolland-Falster. 1971.
E.B.Fisker & L.B.Højrup: Bevaring og udbredelse af danske gravsten fra middelalderen. Anno Domini. Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev nr.25 s.7-18. Afd. f. Middelalderarkæologi, Moesgaard, Højbjerg 1995.
G.Kjær: Livet på kirkegården. Strandbergs Forlag 1996.
P.Sørenius: De døde fortæller historie. Artikel i Albertslund Posten d.26. maj 1993.

LANDSBYERNE

J.H.Jønsson: "Danmarkshistorien i Vestskoven". Udgivet af Albertslund Kommune 1991.
J.P.Jørgensen: Historiske Optegnelser om Ledøje Sogn. Hist. Årb. f. Kbh. Amt s.73-105. 1912.
J.Nielsen & F.B.Kristensen: Risby teglværker og deres ejere. Risby - en gammel by i en ny skov (H.Sørensen red.) s.89-116. Lokalhistorisk Samlings Venner 1996.

LOVGIVNING

A.Hoff: Allemandsretten. På opdagelse i kulturlandskabet (V. Etting red.) s.109-115. Gyldendal 1995.
Miljøministeriet: Vejledning om naturbeskyttelsesloven. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. København 1993.

Indeks og oversigtskort

Når en stedfæstet sten, et stenmonument eller lignende omtales i bogens tekstdel henvises med et bogstav til oversigtskortet. Ud fra bogstaverne på kortet er det ved hjælp af indekset muligt at finde ind i bogens tekst.

A Steneng 8
B Flintdysse 12
C Hyldedysse 12
D Kodysse 12
E Dyssekilde 12
F Skåltegnssten 14
G Herstedvester kirke: klovestensmur 16, bygning/kalksten 24, døbefont 28, liggesten 30, gravminder 54, oldtids-skubbekværn 60
H Gården Kroppedal og Ole Romer Museet: stenskydning 20, frontispice/Snubbekors 36, 66
I Ledøje kirke: bygning/søjler 26, døbefont 28, liggesten 30, gravminder/slægten Bindesboll 52, gravminder 56, 57
J Brydegårdsstenen 32, portopsats 33
K Snubbekors 36, 66
L Romer-mindesten 42
M Appevad 44
N Risbybro/Heslevadbro 45
O Skovdige 47
P Stendige 46
Q Ledstolper 48
R Rytterskoletavle 50
S Smedesten 56
T Frihedssten/Ledøje 57
U Frihedssten/Herstedvester 57, vejmandens amboltsten/Herstedvester 60
V Stenskrædderens hus/pikstensbrolægning 58
X Bystævne/Vridsløsemagle 59
Y Bystævne/Ledøje 59
Z Vejmandens amboltsten/Ledøje 60
Æ Portopsats/Herstedvester 60
Ø Brøndkunst 60
AA Navnesten/Tingagergård 62
BB Stensat modding, teglsten/Gl. Risbygård 62
CC Teglstensproduktion 62
DD Leje-sten 62
EE Fredningssten 65

LEDØJE
LEDØJE
LILLESØ
LERHØJ
STANGHØJ
RISBYVEJ
Margrethelund
Hede Enge
Stavnsbjerggård
Holmegård
Banebjerggård
Øbakkegård
Vårens Rende
Tysmose Å
Engholmgård
Høholm
PORSEMOSE
PORSEMOSE
PORSEMOSEN
Nybølle Å
Ledøje-Smørum Kommune
Høje Taastrup Kommune
Plantagegård
LEDØJE PLANTAGE
TINGHØJ
Ledøje-Smørum Kommune
Albertslund Kommune
Risbyå
Hedeengvej
RISBY MARK
Lindegård
Naturskole Petersborggård
Ydergårdsvej
EGESKOVEN
SLAGGEBJERGE
KRIDTBJERG
HARRESTRUP MOSE
Orchidévej
Hold-an Vej
Ballerupvej
Lerbækgård
Mænterne
Ballerupstien
Trippendal
Dyssekilde
RISBY
Østbakkegård
Østbakkevej
STUEKÆR
Albertslund N
VESTSKOVEN
Kroppedal
Ole Rømer Museet
Kroppedals Allé
Store Vej
Porsemosevej
Kolonihaveforeningen Solager
Skovkildegård
Skovkildevej
Solagergård
Havelandgård
Bavnehøj
Bavnegård
Bakkegården
Beunely
Hakkemose Grøft
Høholmvej
OLE RØMERS VEJ
Ole Rømers Høj
VRIDSLØSEMAGLE
Havrebjerggård
SNUBBEKORSVEJ
VESTSKOVVEJ
Nybakkegård
Langagergård
Baunegård
GL. LANDEVEJ
Gl. Landevej
Herstedvester Radiostation
Skelbækhøjen
Syvhøjgård
Gersagergård
Dalager
Landro
Porsebakken Plejehjem
Brydegård
Holtegård
Forsamlingehus
Lerholmgård
Gl. Holmegård
Stanghøjgård
Tofteg
Hare-toften
Bjørne-toften
Præstetoften
Graver-toften
Klokker-toften
Degne-toften
Ristoften
Holmevej
Enebær Alle
Hindbær Alle
Hjortestien
Grævlinge-stien
Dørlestien
Lokkestien
Hermes-stien
Apollo-stien
Ahornganger
Bøgegangen
Cypresgangen
Egegangen
Fyrregangen
Grangangen
Hasselgangen
Kastaniegangen
Lærkegangen
Magnoliagangen
Poppelgangen
Rønnebærgangen
Syrengangen
Hjortestien
Brønd-gården
F
J
Y
Z
T
I
S
CC
N
E
Q
AA
BB
DD
O
D
H
L
X
V
EE
A
B